॥ व्यासतात्पर्यनिर्णयः ॥

(श्रीमदय्यण्णदीक्षित विरचितः)

(आंग्लानुवाद सहितः)

வ்யாஸ தாத்பர்ய நிர்ணயம்



श्रीजगद्गुरु शङ्कराचार्य स्वामिनः

श्री काञ्चि कामकोटिपीठम्

काञ्चीपुरम्







॥ श्री सद्गुरुभ्यो नमः ॥

॥ व्यासतात्पर्यनिर्णयः ॥

**
*

श्रीशाकृतीन्दुमकुटाकृति चोपसेव्य-
मीशात्मकं तदुपसेवितृजीवरूपम् ।
विश्वात्मकं तदुपभोगपदं यदीडे
तद्ब्रह्म सत्यसुखबोधनिजस्वरूपम् ॥

यद्वीक्षाखिललोककिल्बिषतमस्काण्डस्य चण्डद्युतिः
सूक्तिर्यस्य विरक्तिभक्तिभगवद्बोधप्ररोहावनिः ।
ब्रह्मानन्दसुधाब्धिमन्थनगिरिर्यस्योपदेशक्रम-
स्तस्मै श्रीधरवेङ्कटेशगुरवे कुर्वे प्रणामायुतम् ॥

श्रीवेङ्कटपतेः सूनुरल्यद्रेरनुजः कविः ।
अय्यण्णदीक्षितः कुर्वे व्यासतात्पर्यनिर्णयम् ॥

पक्षपातविनिर्मुक्तैर्वैदिकैर्लौकिकैरपि ।
तत्त्वजिज्ञासुभिस्तत्त्वमस्मिन्ग्रन्थेऽवधार्यताम् ॥

इह खलु भगवान्नारायणः परमकारुणिकः सकललोकानुग्रहाय व्यासरूपेणावतीर्णः परस्परविरुद्धतया प्रतीयमानवेदान्तवाक्यार्थावबोधासमर्थानां मन्दमतीनां सकलोपनिषन्महातात्पर्यनिर्णयद्वारा परमपुरुषार्थसाधनीभूतपरतत्त्वावधारणाय तत्सूचकानि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीनि 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तानि सूत्राणि प्रणिनाय। तदुक्तं शैव एकादशरुद्रसंहितायाम्— 'स च नारायणस्यांशो भगवान्बादरायणः। दृष्ट्वा मन्दमतीन्मर्त्यान्कृपया परयान्वितः॥ वेदान्तार्थस्तु सर्वेषां नाना भाति न चैकधा। अतस्तेन कथं ब्रह्म जानात्यल्पमतिः पुमान्॥ इति संचिन्त्य मतिमान्मुनः कारुणिकोत्तमः। सूत्रयामास वेदान्तवाक्यार्थं शंकराज्ञया॥' इति। तानि भगवद्व्याससूत्राण्यनतिस्फुटाशयानि भगवत्पादभट्टभास्करश्रीकंठाचार्ययादवप्रकाशरामानुजमध्वचित्प्रकाशवल्लभादयो भाष्यकाराः स्वस्वाभिमतार्थपरतया व्याचख्युः। तत्र भगवत्पादानां जीवब्रह्मणोरभेदः स्वाभाविकः पारमार्थिकश्च; भेदस्त्वौपाधिकश्चापारमार्थिक इत्यभिमतार्थः। भट्टभास्कराणां तु जीवब्रह्मणोरभेदः स्वाभाविकः पारमार्थिकश्च; भेदस्त्वौपाधिकोऽपि पारमार्थिक इत्यभिमतार्थः। यादवप्रकाशानां जीवब्रह्मणोः स्वाभाविक एव भेदाऽभेदश्चेति। श्रीकण्ठरामानुजाचार्ययोः स्वाभाविक एव जीवब्रह्मणोर्भेदो विशिष्टाद्वैतं चेति; तथापि शिवपरमत्वविष्णुपारम्याभ्यां तन्मतयोर्विशेषः। मध्वाचार्याणां तु जीवब्रह्मणोर्भेद एव स्वाभायिक इति। अत्र 'स्थापयध्वमिमं मार्गं प्रयत्नेनापि हे द्विजाः। स्थापिते वैदिके मार्गे

सकलं सुस्थिरं भवेत् ॥ यो हि स्थापयितुं शक्तो न कुर्यान्मोहितो नरः । तस्य हन्ता न पापीयानिति वेदान्तनिर्णयः ॥ यः स्थापयितुमुद्युक्तः श्रद्धयैवाक्षमोऽपि सन् । सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाज्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तकम् । छलजात्यादिभिर्जीयात्स महापातकी भवेत् ॥ 'इति स्कान्दवचनपर्यालोचनया वेदान्ततात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णयस्यावश्यकर्तव्यत्वेन तन्निर्णयायैदंपर्येण प्रवृत्तस्य व्यासस्य पूर्वोक्तभाष्यकाराभिमतार्थानां मध्ये कस्तात्पर्यविषयीभूतार्थ इति संशये, केवलाद्वैतमेवेति निर्णयः क्रियते ॥

ननु 'द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने । चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ॥' इत्यादिपुराणवचनैः श्रीमच्छंकरभगवत्पादानां साक्षाच्छंकरावताररूपत्वावगमेन, 'तामष्टादशधा दृष्ट्वा शङ्करः सूतसंहिताम् । चक्रे शारीरकं भाष्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥' इत्यादिना तदीयशारीरकभाष्यस्य श्रीमत्सूतसंहितामूलकत्वावगमेन च भगवत्पादाभिमतं केवलाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इत्यर्थस्यैव प्रामाणिकत्वेन स्फुटं प्रतीयमानतया पुनस्तदवधारणाय ग्रन्थारम्भो व्यर्थ इति चेत्; सत्यम् । तथापि 'अनन्तः प्रथमं रूपं लक्ष्मणस्तु ततः परम् । बलभद्रस्तृतीयश्च कलौ कश्चिद्भविष्यति ॥' इत्यादिना रामानुजाचार्याणां शेषावताररूपत्वावगमेन 'भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः । तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते — 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादितद्भाष्यसन्दर्भात् तद्भाष्यस्य बोधायनवृत्तिमूलकत्वावगमेन च रामानुजाचार्या-

भिमतार्थ एव व्यासतात्पर्यविषय इत्यर्थस्य प्रामाणिकत्वं प्रतीयते। तथा 'प्रथमोहनुमन्नाम द्वितीयो भीमसेनकः। पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधकः ॥' इत्यादिना मध्वाचार्याणां वाय्ववताररूपत्वावगमेन तदीय भाष्यस्य तन्मतप्रसिद्धब्रह्मतर्कमूलरामायणादिमूलकत्वावगमेन च मध्वाचार्याभिमतार्थ एव व्यासतात्पर्यविषय इत्यर्थस्य प्रामाणिकत्वं प्रतीयते। तथा भट्टभास्करयादवप्रकाशश्रीकण्ठचित्सुखचिद्विवरण-वल्लभादीनामपि तत्तन्मतप्रसिद्धवचनावगततत्तद्देवतावताररूपत्वेन, तदीयभाष्याणां तत्तन्मतप्रसिद्धप्रमाणमूलकत्वावगमेन च तत्तदभि-मतार्था एव व्यासतात्पर्यविषय इत्यर्थस्य च प्रामाणिकत्वं प्रतीयते। तथा च परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानेकभाष्यद्रष्टॄणां मन्दमतीनां व्यासतात्पर्यविषयेऽर्थे संशयसम्भवेव तन्निर्धारणायैतद्ग्रन्थारम्भस्यो-चितत्वेन वैयर्थ्यशङ्कानवकाशः ॥

अत्रैवं सति, विचार्यते—

सूतसंहिताबोधायनवृत्त्यादीनां तन्मूलकभाष्याणां च व्यास तात्पर्यविषयेऽर्थे सर्वेषां प्रामाण्यम्, उताप्रामाण्यम्, अथवैकस्यैव प्रामाण्यमिति। तत्र यदि सर्वेषां प्रामाण्यम्, तदा वस्तुनो नाना-रूपतापत्तिः। न चैतत्संभवति, विरोधात्। यदि च सर्वेषामप्रामाण्यम् तदा तादृशभाष्यप्रतिपाद्यभेदाभेदाद्यन्यतमावश्यतात्पर्यकश्रुतिसूत्राणा-मप्यप्रामाण्यापत्त्या वेदान्तशास्त्रोच्छेदप्रसङ्गः। अत एकस्यैव प्रामाण्य-मिति तृतीयकल्पोऽवशिष्यते। तच्च प्रमाणमिदमेवेति केनाप्यवधार-

यितुं न शक्यते । न च भगवत्पादभट्टभास्करयादवप्रकाशश्रीकंठ-रामानुजमध्वचिद्विवरणवल्लभादिभाष्यग्रन्थान्पर्यालोच्य पूर्वमीमांसा-न्यायोपोद्बलिततत्तद्भाष्योक्तोपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गाद्युपेत-श्रुतिसूत्रस्वारस्यबलाबलानुसारेणायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यध्य-वसातुं शक्यत इति तत्प्रतिपादकभाष्यमेव प्रमाणमिति वाच्यम् । उक्ततात्पर्यलिङ्गाद्युपेतश्रुतिसूत्रस्वारस्यबलाबलानुसारेणैव सकलभाष्येषु स्वस्वाभिमतार्थ एव व्यासतात्पर्यविषय इति निर्णीतत्वेन तत्र विशिष्य बलाबलनिश्चयासम्भवात् । न चास्मदादिभिरेव युक्तिश्रुतिस्वारस्यबला-बलानुसारेणायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यध्यवसातुं शक्यत इति वाच्यम् । तत्र किं युक्तिमात्रबलेनायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इति निर्णयः क्रियत इत्युच्यते, उत श्रुतिमात्रबलेन, श्रुतिसहकृतयुक्तिबलेन वा ? नाद्यो ह्यद्यः विकल्पासहत्वात् । तत्रापि किमुपक्रमोपसंहारा-दिरूपयुक्त्या व्यासतात्पर्यनिर्णयः क्रियत इत्युच्यते, उतानुमानविशेष-रूपयुक्तिमात्रबलेन परतत्त्वस्वरूपं निश्चित्य तद्द्वारा स एवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यध्यवसातुं शक्यत इत्युच्यते ? नाद्यः; उपक्रमोप-संहारादियुक्तेः श्रुतिसहकारित्वेन तृतीयविकल्पाभेदपर्यवसन्नतया युक्ति-मात्रेणेति पक्षस्योत्थितेरेवासंभवात्, अस्य पक्षस्य वक्ष्यमाणतृतीयपक्ष-दूषणेनैव दूषितप्रायत्वाच्च । न द्वितीयः; 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' 'तर्काप्रतिष्ठानात्' 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभि-युक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥' इति श्रुतिसूत्राभियुक्तवचनैर्वेदान्तै-काधिगम्यपरतत्त्वनिर्णये युक्तिमात्रोपायस्य निराकृतत्वेन तद्द्वारा स

एवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यध्यवसातुं शक्यत इत्यस्य शशविषाणकल्पत्वात् । नापि द्वितीयः; 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्याद्यभेदश्रुतीनाम्' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिभेदश्रुतीनां च तुल्यतया विद्यमानत्वेन श्रुतिमात्रबलेनायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इति निर्णयसंभवात् । अत एव पूर्वमेवोदाहृतम् 'वेदान्तार्थस्तु सर्वेषां नाना भाति न चैकथा । अतस्तेन कथं ब्रह्म जानात्यल्पमतिः पुमान् ॥' इति । नापि तृतीयः; उपक्रमोपसंहारादिरूपयुक्तिसहकृतश्रुतिबलेनैव तत्तद्भाष्येषु सकलभाष्यकारैः स्वाभिमतार्थ एव व्यासतात्पर्यविषय इति निर्णीतत्वेन तादृशभाष्यादिग्रन्थानर्यालोचनात्स्मदाद्यपेक्षया सर्वज्ञैः प्राचीनग्रन्थकारैरपि युक्तिसहकृतश्रुतिबलेन प्रतिवादिवाक्स्तम्भनपूर्वकं सकलजनहृदयङ्गमतयायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यवधारणस्याकृतत्वेन च स्वस्वमतमात्राभिमानसंभविजृम्भितोद्घोषमात्रप्रयोजनैः किंचिज्ज्ञैरस्मदादिभिरेव युक्तिसहकृतश्रुतिबलेनायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यध्यवसातुं शक्यत इत्यस्य अतिविप्रलम्भसिद्धत्वात् ॥

ननु, एवं सति व्यासतात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णयकुतूहलिनः पुरुषधौरेयस्य प्रभुशिरोमणेः सभामागत्यैकदिनप्रभृति मासावधि द्वैताद्वैतविचारे सति तत्पक्षयोर्मध्य एकस्य प्रामाण्यमिति मध्यस्थमुखेन निश्चित्य तन्मतप्रवेश एवाङ्गीक्रियत इति पत्रावलम्बनपूर्वकं समयबन्धनं कृत्वा तत्सभाप्रविष्टमध्यस्थविद्वत्संनिधानबलेनास्मदादिभि-

रेव श्रुतियुक्तिबलस्वारस्यबलानुसारेणायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इत्यध्यवसातुं शक्यत इति चेत्, न; उक्तप्रभुरेव दुर्लभः। तल्लाभेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या मध्यस्थस्यैवाभावेन तत्संनिधाने परतत्त्वं निर्णीयत इत्यस्य प्रतिज्ञामात्रत्वात्। तत्र मध्यस्थत्वं नाम वादिप्रतिवाद्यभिमत-पक्षद्वयेऽपि स्वपक्षत्वाभिमानशून्यत्वे सति तत्पक्षयोर्बलाबलनिर्णयकुश-लत्वमिति वक्तव्यम्। एतच्च बाह्यमतप्रविष्टानां संभवतीत्युच्यते, उत कपिलादितन्त्रप्रविष्टानां संभवति, आहोस्विद्वेदान्तशास्त्रप्रविष्टानां संभवतीत्युच्यते। नाद्यः बौद्धार्हतचार्वाकादिबाह्यमतप्रविष्टानां वेदा-प्रामाण्यवादित्वेनोपनिबद्धाध्ययनाभावप्रयुक्ततद्गतोपक्रमोपसंहारादिषड्-विधतात्पर्यलिङ्गस्वारस्यबलाबलनिर्णयसामर्थ्याभावेन तेषां मध्यस्थत्व-प्रसक्तेरेवाभावात्, वेदाक्षरश्रवणेऽप्यनधिकारिणां तेषां निकटे वेदान्तविचारस्य प्रत्यवायकरत्वाच्च। तदुक्तं गौतमधर्मे—'अथाहास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमुच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः' इति। न द्वितीयः; कपिलकणादगौतमादिमतप्रविष्टाना-मिदानीं कुत्राप्यदर्शनेन तेषां मध्यस्थत्वकल्पनस्याभित्तिचित्रायमाण-त्वात्, जीवानेकत्वप्रपञ्चसत्यत्वपरक्षेत्रज्ञभेदवाद्यभिमानेन पक्षपाति-तया तेषां पूर्वोक्तमध्यस्थत्वस्यात्यन्तासंगतत्वाच्च। नापि तृतीयः; वेदान्तशास्त्रप्रवर्तकानेकभाष्यकारमतप्रविष्टेषु भगवत्पादरामानुजमध्व-श्रीकण्ठमतचतुष्टयप्रविष्टानामेव बाहुल्येन विद्यमानतया तेषामपि परस्परविरुद्धभेदाभेदाद्यन्यतमकोट्यवलम्बनेन तदुभयवादिसंमतिं त्व-पूर्वोक्तमध्यस्थत्वस्य गगनकुसुमायमानत्वात्, वादिप्रतिवादिज्ञानतार-

तत्त्वनिर्णयमात्रप्रयोजनव्यापारे चरितार्थतया तत्त्वनिर्णयपर्थैन प्रयोजन-व्यापारे तेषां परम्पराप्राप्तगुरूपदिष्टस्वमतहानिप्रयुक्तदुराग्रहस्य निवार-यितुमशक्ययत्वाच्च । अत एव 'वादिदौर्बल्यं विना न मतदौर्बल्यम्' इत्याभाणकोक्तिः संप्रतिपद्यते । तस्माद्युक्तिमात्रबलेन वा, युक्तिसह-कृतश्रुतिबलेन वा, मध्यस्थविद्वत्संनिधानबलेन वा, तत्तद्वादिमात्र-संप्रतिपन्नकूटसाक्षिवाक्यसदृशसूतसंहिताबोधायनवृत्त्याद्यनुगृहीतभग-वत्पादरामानुजादिभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया वा, अयमेवार्थो व्यास-तात्पर्यविषय इति केनाप्यवधारयितुं न शक्यते । तर्हि त्वयावश्य-मेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इति कथमवधार्यत इति चेत् ; उच्यते । यथा स्तोत्रभाष्ये हरिहरयोर्मध्ये कस्य सत्त्वाश्रयत्वमिति संशये सति 'स्यान्नागरद्राविडवेसरं च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि । महीसुरोर्वी-पतिवैश्यकाश्च हरिश्च धाता हर आदिदेवः' इति मध्यस्थशिल्पशास्त्र-वचनबलेन । विष्णोरेव सत्त्वाश्रयत्वमिति वेदान्ताचार्येण प्रतिपादि-तम् ; यथा वा चतुर्वेदतात्पर्यसंग्रहे शिवनारायणयोर्मध्ये कस्य नमः शेषित्वमिति संशये सति 'वज्रिण्या मुद्रया शक्रं पद्मिन्या दर्शये-द्विधिम् । शङ्खिन्या केशवं रुद्रं शिरस्यञ्जलिमुद्रया' इति मध्यस्थभरत-शास्त्रवचनबलमनुसृत्य 'या शङ्खिनी भवति शंकर वज्रिणी या मुद्रा च या कमलिनी भरतोपदिष्टा । ताभिर्भवन्त्यभिनया विबुधान्तराणां मौलिस्पृशा करपुटाञ्जलिमुद्रया ते' इत्यनेन शिवस्यैव नमःशेषित्व-मिति सुदर्शनाचार्येण प्रतिपादितम् ; तद्वदत्रापि पूर्वोक्तभगवत्पाद-रामानुजाद्यनेकभाष्यकाराभिमतार्थानां मध्ये कस्मिन्नर्थे व्यासतात्पर्य-

मिति संशये सति तन्निर्णयाकांक्षायामस्मदादीन्प्रति मध्यस्थत्वेन संप्रतिपन्नकपिलकणादगौतमपतञ्जलिजैमिनिप्रन्थेषु सूत्रभाष्यवार्तिकवृत्तिग्रन्थेषु पाशुपतपाञ्चरात्रबौद्धार्हतचार्वाकतन्त्रेष्वप्युक्तरीत्या दशसु तन्त्रेषु 'यावत्परमतं न निराक्रियते तावत्स्वमतमप्रतिष्ठितं भवति' इति न्यायेन स्वमतस्थापनाय परमतनिराकरणप्रस्तावे कपिलकणादादिभिः केवलाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इति मत्वानूद्य निराकृतत्वेन तदेवाद्वैतं व्यासतात्पर्यविषय इति निर्णीयते। तदुक्तं गौतममहर्षिणा– 'विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था' इति। अतस्तत्प्रतिपादकश्रीमत्सूत्रसंहितामूलकभगवत्पादीयभाष्यमेव प्रमाणमिति पर्यवसितमिति ॥

ननु, जीवानेकत्वप्रपञ्चसत्यत्वपरक्षेत्रज्ञभेदाद्यभिमानेन कपिलकणादगौतमप्रभृतीनां मध्यस्थत्वं नास्तीति पूर्वमुक्त्वा इदानीं तेषामविद्यमानं मध्यस्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुवादबलादयमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इति स्ववचनव्याहतिरिति चेत्, न; कपिलकणादादीनां भेदाभेदप्रतिपादकश्रुत्यर्थविचारे मध्यस्थत्वाभावेऽपि तेषां व्यासमतानुवादतन्निराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनाय व्याससिद्धान्तस्यावश्यंज्ञातव्यत्वेन तत्सिद्धान्ते स्वपक्षत्वाभिमानशून्यत्वेन च व्यासतात्पर्यविषयीभूतार्थविचारे मध्यस्थत्वसंभवेन स्ववचोव्याहतिशङ्कानवकाशात् ॥

न चास्मिन्ग्रन्थे कपिलाद्यनुवादरूपयुक्तिबलेनायमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इति निश्चयसंभवे कस्यापि भाष्यग्रन्थादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'नावेदविन्मनुते

तं बृहन्तम्' इत्यादिश्रुत्या षड्विधतात्पर्यलिङ्गाद्युपेतश्रुतिबलेनैव परतत्त्वनिर्णयः कर्तव्य इत्यर्थस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वेन तदर्थप्रतिपादकतत्तद्भाष्यग्रन्थपर्यालोचनेनैव तन्निर्णयस्य कर्तव्यत्वे तत्र भगवत्पादभाष्यरीत्या तन्निर्णयो युक्तः, श्रीकण्ठरामानुजमध्वादिभाष्यरीत्या वेति वादिविप्रतिपत्तिरूपसंशये प्राप्ते, कपिलाद्यनुवादोपोद्बलितभगवत्पादभाष्योक्तोपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गाद्युपेतश्रुतिबलेनैव तन्निर्णयो युक्त इति सर्वेषां भाष्यग्रन्थादौ प्रवृत्तेः संभावात्। तत्र यथा वेदान्तशास्त्रे 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्' इत्याद्यधिकरणेषु भगवता व्यासेन सांख्यमतनिराकरणं कृतम्, तद्वत्सांख्यतन्त्रेऽपि भगवता कपिलेन वेदान्तशास्त्राभिमतकेवलाद्वैतभेदौपाधिकत्वप्रपञ्चानिर्वचनीयत्वाद्यनुवादपूर्वकं निराकरणं कृतम्। तथा हि— सांख्यशास्त्रप्रथमाध्याये 'नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्' 'वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः' 'विजातीयद्वैतापत्तिश्च' 'विरुद्धोभयरूपा चेत्' 'न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः'; तत्रैव 'उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः' 'उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान्' 'एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः' 'अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकत्वात्' 'नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्' 'विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्' 'नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः' 'वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम्' 'अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम्' 'इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः'; पञ्चमाध्याये 'नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य' 'तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम्' 'न बीजांकुरवत्सादिसंसारश्रुतेः' 'विद्या-

तोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसक्तेः' 'अबाधे नैष्फल्यम्' 'विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम्' ; 'तद्रूपत्वे सादित्वम्' ; तत्रैव 'नानिर्वचनीयस्य तदभावात्' ; तत्रैव 'नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः' 'नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात्' 'नोभाभ्यां तेनैव' 'अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र' 'नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्गत्वात्' 'नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्' ; तत्रैव 'नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात्' ; षष्ठाध्याये 'उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम्' 'द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः' 'द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात्' 'प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः' 'जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः' 'न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः' 'जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभावात्' एतेषु परमतनिराकरणार्थेषु कापिलसूत्रेषु केवलाद्वैतादेरतिस्फुटतया प्रतीयमानत्वेन तादृशवाद्याकांक्षायां व्याससूत्रेषु परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकनानाभाष्यप्रचारेण संशये सति तन्निर्णयाकांक्षायां च सत्यां पतञ्जलिजैमिनिगौतमकणादादिसूत्रकाराणां पाशुपतादितान्त्रिकमतप्रविष्टानां चार्वाकादिबाह्यमतप्रविष्टानां चाद्वैतानभ्युपगमाद्वादित्वासंभवेन पारिशेषिकप्रमाणात्प्रकारान्तरेण तन्निर्णयाकांक्षानिवृत्त्यसंभवाच्च व्यास एव वादित्वेन पर्यवस्यति । इतरथा व्यासमहर्षिं विना यस्य कस्यचिदन्यस्याप्रसिद्धस्य वादित्वाभ्युपगमे वाद्यन्तराभिमतकेवलाद्वैतस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वाभावेऽपि भट्टभास्करयादवप्रकाशश्रीकण्ठरामानुजमध्वादिभाष्यकाराभिमतार्थानां मध्येऽयमेवार्थो व्यासतात्पर्यविषय इति केनापि विर्णेतुमशक्यत्वेन द्वैतवादिनां

स्वपक्षस्थापनाभावप्रयुक्तवैतण्डिकत्वदूषणमापद्येत । तस्मात्तदुभयाकांक्षाशान्तये व्यास एव वादीत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । अयमेवार्थस्तत्तटस्थानां निर्मत्सराणां हृदयंगमः ॥

अत्र केचिद्भेदवादिनः कपिलसूत्रगतकेवलाद्वैतानुवादब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमसमर्था अपि परम्पराप्राप्तभेदवासनाकलुषितान्तःकरणा निजमताभिमानं परित्यक्तुमनीशाः सन्तः स्वोत्प्रेक्षाकल्पितयुक्त्याभाससूचीशकलैः केवलाद्वैतानुवादब्रह्मास्त्रं परिहर्तुमिच्छन्ति । तथा हि—सांख्यशास्त्रानुसारेण केवलाद्वैतं व्यासतात्पर्यविषय इत्येतदयुक्तम्; सांख्यसूत्राणामभियुक्तग्रन्थेषु कुत्राप्यनुदाहृतत्वेन कपिलोक्तत्वनिश्चयासंभवादिति प्रथमः पक्षः । प्राचीनाद्वैतग्रन्थेषु कपिलसूत्रोक्तेः केवलाद्वैतसाधकयुक्तित्वेनानुपन्यासादिति द्वितीयः । प्राचीनकपिलमहर्षिणार्वाचीनव्यासप्रणीतसूत्रतात्पर्यविषयार्थस्यानुवादासंभवादिति तृतीयः । उदाहृतसूत्रेषु कुत्रापि व्यासशब्दप्रयोगाभावेन व्यासमतमनूद्यत इत्यस्यार्थस्य गगनकुसुमायमानत्वादिति चतुर्थः । सांख्यसूत्रानूदितार्थस्य केवलाद्वैतादेर्वेदान्तसूत्रेषु क्वाप्यप्रतीयमानत्वेन प्रत्यभिज्ञाभावादिति पञ्चमः । यदि कपिलस्य व्यासमतनिराकरणमवश्यं कर्तव्यं स्यात्तदा 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादिसूत्रेषु व्यासाभिमतजगत्कारणीभूतेश्वरादिनिराकरणमात्रेण चरितार्थतया केवलाद्वैतानुवादसूत्राणामपि व्यासाभिमतार्थानुवादपरत्वमेव कल्पनीयमिति निर्बन्धाभावादिति षष्ठः । केवलाद्वैतवादिनः कस्यचिदभावेऽपि सांख्यसूत्रेषु स्वमतस्थापनाय स्वोत्प्रेक्षितपक्षतयाद्वैतमनूद्य तन्निराकरणसंभवादिति सप्तमः । तदानींतनस्य कस्य

कस्यचित्केवलाद्वैतवादिनो मतमनूद्य तन्निराकरणसम्भवादित्यष्टमः। सूतसंहिताविष्णुपुराणादिप्रसिद्धसूतजडभरतादीनां केवलाद्वैतवादिनां मतस्य निराकरणसंभवादिति नवमः। व्याससूत्रेषु 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यादिनाऽपातप्रतिपन्नाद्वैतानुवादोपपत्तेरिति दशमः। 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इत्यादिसूत्रानुसारेण केवलाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इति भ्रान्तिमता कपिलेन तदनुवादसंभवादित्येकादशः। सर्वज्ञेन कपिलेन भाविशङ्कराचार्याभिमतकेवलाद्वैतादेरनुवादितुं शक्यत्वादिति द्वादशः। वेदान्त्येकदेशिनामाश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नबादरीणां मध्ये यस्य कस्यचिन्मतमनूद्य तन्निराकरणसंभवादिति त्रयोदशः पक्षः। तस्मादुदाहृतसूत्रेषु केवलाद्वैतानुवादादेरन्यथोपपन्नतया व्यास एव वादित्वेन पर्यवस्यतीत्युक्तेरयुक्तत्वेन केवलाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इत्युद्घोषोऽयमभित्तिचित्रायमाण इति॥

अत्रोच्यते— यदुक्तं सांख्यसूत्राणामभियुक्तग्रन्थेषु कुत्राप्यनुदाहृतत्वेन कपिलोक्तत्वनिश्चयासंभवादिति, तदयुक्तम्। श्रीमत्सूतसंहिताव्याख्यायाम् तात्पर्यदीपिकायां विद्यारण्यगुरुचरणैः— अत एव सांख्यैरुच्यते 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इत्यादिना, परिमलग्रन्थे 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इत्यधिकरणेऽप्पय्यदीक्षितचरणैः—अत एव 'स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य' इत्यादीनि, संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य' इत्यन्तानि कपिलसूत्राणि इत्यादिना, पुरुषार्थरत्नाकरेऽपि बालकृष्णानन्दचरणैः— मोक्षस्तु लक्षितः सांख्यैः अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः' इत्यादिना कपिलसूत्राणामुदाहृतत्वात्। न चोक्तरीत्या कपिलसूत्रसद्भावेऽपि त्वदुदाहृतकेवलाद्वैतानुवादसूत्राणां न कपिलोक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। कपिलसूत्रव्याख्यातृभिरनिरुद्धाचार्यादिभिरेव 'अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः' इत्यारभ्य 'यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः' इत्यन्तानां सर्वेषां सूत्राणां व्याख्याततत्वेन तन्मध्यपतितानामुदाहृतसूत्राणामपि कपिलप्रणीतत्वे विवादाभावात्। द्वितीयपक्षोऽपि न क्षोदक्षमः। अस्मद्भाष्यादिप्राचीनग्रन्थेषु गौतमकपिलादिसूत्रकाराणामेव प्रतिवादित्वेन लक्ष्यतया तन्मतनिराकरणप्रवृत्तानां भाष्यकारादीनामाधुनिकभेदवादिनिराकरणार्थकपिलानुवादयुक्तिपर्यन्तानुधावनानपेक्षणात्, अप्पय्यदीक्षितचरणादिग्रन्थकाराणां तु स्वसमनयुक्तिप्रमाणोपन्याससमर्थभेदवाद्यसंभवादेव कपिलसूत्रानुवादरूपप्रबलयुक्तिमनपेक्ष्यैव परमतनिराकरणसंभवात्, प्राचीनग्रन्थेष्वनुदाहरणमात्रेण सांख्यानुवादस्य केवलाद्वैतसाधकयुक्तित्वं न संभवतीत्येतस्य मूर्खप्रलपितत्वाच्च। तृतीयोऽपि न मनोज्ञः। व्यासकपिलादीनां प्रतिकल्पं लोकानुग्रहार्थमवतीर्णानां प्राचीनार्वाचीनत्वविभागाभावेन स्वस्वमतस्थापनाय परस्पराभिमतार्थानुवादोपपत्तेः। चतुर्थपक्षोऽप्यसङ्गतः। कपिलसूत्रेषु केवलाद्वैतनिराकरणस्थले वाद्यन्तराभावेन व्यास एव केवलाद्वैतवादीत्यवगन्तुं शक्यतया तत्र व्यासशब्दप्रयोगेणापि भवितव्यमित्यत्र नियामकाभावात्। इतरथा वेदान्तसूत्रेषु 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिषु सांख्यमतनिराकरणेऽपि कपिलशब्दप्रयोगापत्तेः। अत एव पञ्चमोऽ-

किंचित्करः । कपिलसूत्रगतकेवलाद्वैतवाद्यभिमतार्थानुवादबलेनैवाद्वैवं व्यासतात्पर्यविषय इति निश्चयसंभवे वेदान्तसूत्रेषु तत्प्रत्यभिज्ञाया अनपेक्षितत्वात्प्रत्यभिज्ञामात्रेऽद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इति कथमध्यवसीयत इति चेत् भ्रान्तोसि ; अन्यस्याद्वैतवादिनोऽभावादेव व्यास एवाद्वैतवादीत्युक्तत्वात् । यदि च वेदान्तसूत्रेष्वतिस्फुटतयाद्वैतादिकमेव प्रतिभिज्ञ येत, तदा त्यदीयभाष्यादिग्रन्थारम्भासम्भवेन त्वद्बुद्धिपरिकल्पितविरुद्धशङ्कांकुरोन्मेषानवकाशः । अस्ति च भेदौपाधिकत्वाद्यंशे प्रत्यभिज्ञा ब्रह्मसूत्रेषु । 'उपाधियोगेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव यथा घटादिभिः' इत्यादिकपिलसूत्रैरनूद्यमानस्यौपाधिकभेदस्य 'अत एव चोपमासूर्यकादिवत्' 'आभास एव च' इत्यादिसूत्रेषु प्रतीयमानत्वात् । नात्मविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्गत्वात्' इति कपिलसूत्रेण निराक्रियमाणस्य ब्रह्मगतजगदुपादानत्वस्य 'जन्माद्यस्य यतः' 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्'इति सूत्रद्वये प्रतीयमानत्वाच्च । ननु,अनेन सूत्रेण निराक्रियमाणस्य प्रकृतिविशिष्टब्रह्मगतजगदुपादानत्वस्य श्रीकण्ठरामानुजादिमतसाधारणत्वेन कथं केवलाद्वैतवाद्यभिमतजगदुपादानत्वस्यैवेयं प्रत्यभिज्ञेति चेत्, उच्यते । तस्मिन्सूत्रे केवलात्मा जगदुपादानम्, उताविद्या, तद्विशिष्टात्मा वेति त्रिधा विकल्प्य तन्निराकरणप्रस्तावेऽविद्याजगदुपादानत्वनिराकरणपक्षेऽवस्तुभूताविद्यैवाविद्याशब्दार्थ इति वक्तव्यम् ; इतरथा रामानुजाद्यभिमतनित्यप्रकृतिपरत्वे सांख्यैरपि तादृशप्रकृतेरेव जगदुपादानत्वाभ्युपगमेन तन्निराकरणे स्वसिद्धान्तोच्छेदप्रसङ्गात्, 'नाविद्यातोऽप्यवस्तुना

बन्धायोगात्' इति प्रथमाध्यायसूत्रगताविद्याशब्दस्यावस्तुभूताविद्यापरतया निर्णीतत्वेन तत्प्रत्यभिज्ञानेन एतत्सूत्रगताविद्याशब्दस्याप्यवस्तुभूतविद्यापरत्वौचित्याच्च । तथा च अवस्तुभूताविद्याविशिष्ट ब्रह्मगतजगदुपादानत्वनिराकरणस्यैवात्र वक्तव्यतया तस्य च जगदुपादानत्वस्य रामानुजादिमतसाधारणत्वाभावेन केवलाद्वैत्याद्यभिमतजगदुपादानत्वस्यैव पूर्वोक्तवेदान्तसूत्रद्वयेऽपि प्रत्यभिज्ञाने न विवाद इति । नापि षष्ठो गरिष्ठः । 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादिकपिलसूत्रैर्निराक्रियमाणस्येश्वरदेर्गौतमादिमतसाधारणत्वेन तेषां सूत्राणां व्यासमतमात्रनिराकरणपरत्वासंभवात् । तत्सूत्राणां नैय्यायिकाभिमतमात्रनिरासपरत्वाच्च । अत एव अनिरुद्धवृत्तौ नैय्यायिकाभिमतखण्डनाभिप्रायेणैव 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादिसूत्राणि व्याख्यातानि । केवलाद्वैतानुवादपरेष्वनेकेषु कपिलसूत्रेषु वर्धतराभवेनासाधारणेनावश्यकर्तव्यव्यासमतनिराकरणसंभवे मतान्तरसाधारणार्थनिराकरणपरैः 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादिसूत्रैरेव व्यासमतनिराकरणचरितार्थत्वकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च । नापि सप्तमः । 'वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः' इति सूत्रे कस्यचिद्वादिनः सिद्धान्तं सिद्धवदनूद्यैव तन्मतनिराकरणस्य प्रतीयमानत्वेनोत्प्रेक्षितपक्षमादाय तन्निराकरणायोगात् । अष्टमोऽपि दुष्टः । तदानींतनः केवलाद्वैतवादीत्युक्ते, स महर्षिर्वा, अन्यो वा ? नाद्यः । यदि महर्षिस्तदा कपिलकणादादिमतवत्तदीयमतस्यापि गुरुशिष्यपरम्परया प्रचारावश्यम्भावेन खिलत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अन्यः केवलाद्वैतवादी कश्चिदप्रसिद्धोऽस्तीत्यत्र प्रमाणाभावात् , प्रसिद्धं व्यासमहर्षिपरित्यज्या-

प्रसिद्धाद्वैतवादिगवेषणासंभवाच्च । नवमोऽप्यवमः । सूतजडभारतादीनां स्वातन्त्र्येण तन्त्राप्रवर्तकतया सांख्यतन्त्रप्रवर्तककपिलप्रतिवादित्वासंभवेन तन्मतनिराकरणानुपपत्तेः । किं च तेषां वादित्वाभ्युपगमे श्रीमत्सूतसंहिताविष्णुपुराणादीनां त्वयैव केवलाद्वैतपरत्वस्य साधनीयत्वेन तत्समानार्थकवेदान्तानामपि केवलाद्वैतपरत्वस्य सिद्धतयास्मदिष्टसिद्धेः । उक्तरीत्या केवलाद्वैतप्रतिपादकस्य विष्णुपुराणादेर्भेदपरत्वव्यवस्थापकानां भवद्भाष्यकारप्रभृतीनां त्वयैव भ्रान्तिकल्पनेन त्व.निष्टप्रसङ्गश्च । दशमो विषयः, विकल्पासहत्वात् । आपातप्रतिपन्नकेवलाद्वैतनिराकरणाभ्युपगमेऽनूद्यमानं केवलाद्वैतं व्यासस्य पूर्वपक्ष इत्युच्यते, सिद्धान्त इति वा । नाद्यः ; 'वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः' इति व्यासं प्रति कपिलदूषणासामञ्जस्यात्, व्याससिद्धान्तनिराकरणाय प्रवृत्तेन कपिलेन तत्पूर्वपक्षनिराकरणायोगाच्च । द्वितीये इष्टापत्तिः । नाप्येकादशः । स्वमतस्थापनाय परमतनिराकरणप्रस्तावे सकलतन्त्रसिद्धान्तार्थनिर्णयजागरूकस्य सर्वज्ञस्य कपिलस्येतरमतानुवादांशेऽभ्रान्तस्य व्यासमतानुवादांशमात्रे भ्रान्तिकल्पनस्य भ्रान्तिमूलकत्वात् । नापि द्वादशः । गौतमकणादप्रभृतिसूत्रकारमतनिराकरणप्रायपाठानुरोधेन व्यासमतनिराकरणस्यैवोचितत्वेन तद्भाष्यकृद्भाविशंकराचार्यमतनिराकरणस्यासंगतत्वात् । इतरथा रामानुजमध्वश्रीकण्ठादिभाष्यकृन्मतानामपि निराकरणीयत्वप्रसङ्गः । न हि सांख्यसूत्रेषु रामानुजादिभाष्यकाराभिमतविशिष्टाद्वैतादिनिराकरणं क्वाप्युपलभ्यते । अस्तु वा भाविशंकराचार्यपक्षनिराकरणम् ; तथापि नानु-

पपत्तिः । व्यासतात्पर्यनिर्णयैदंपर्येण प्रवृत्तानां भाष्यकाराणां मध्ये विशिष्य भगवत्पादपक्षमेव लक्ष्यीकृत्य निराकरणदर्शनेन तदभिमत-केवलाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इत्यवधार्यत इति सिद्धं नः समीहितम् । नापि वेदान्तैकदेशिनामाश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नबादरीणां मध्ये यस्य कस्यचिन्मतमनूद्य तन्निराकरणसंभवादिति त्रयोदशः । स्वतन्त्रतन्त्रप्रवर्तकगौतमकणादादिमतनिराकरणप्रायपाठे प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन वेदान्ततन्त्रप्रवर्तकव्यासमतस्यैव निराकरणीयत्वौचित्येन तदेकदेशिभूताश्मरथ्यादिमतनिराकरणस्यान्याय्यत्वात् ; अन्यथा 'इक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिसूत्रेषु सांख्यमतनिराकरणस्थलेऽपि तदेकदेशभूतपञ्चशिखसनन्दनाचार्यादिमतानामेव निराकरणीयत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । सकलभाष्येषु कपिलमतमेव लक्ष्यीकृत्य तन्मतनिराकरणदर्शनेन तद्विरोधापत्तेः । यदि च कपिलोक्तकेवलाद्वैतमतनिराकरणपरसकलसूत्राणां वेदान्तैकदेशभूताश्मरथ्यादिमतनिराकरणपरत्वम् , तदा तत्र व्यासमतनिराकरणाभावात् 'यावत्परमतं न निराक्रियते तावत्स्वमतमप्रतिष्ठितं भवति' इति न्यायेन कपिलस्य स्वसिद्धान्तासिद्धिप्रसङ्गः । किं च । आश्मरथ्यादीनां मध्ये कस्य मतं निराक्रियते ? न तावदाश्मरथ्यस्य 'वाक्यान्वयात्' इत्याधिकरणे भागवत्पादश्रीकण्ठरामानुजभाष्येषु 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः' इति सूत्रव्याख्याने जीवब्रह्मणोः कार्यकारणभावप्रयुक्तस्वाभाविकभेदाभेद एव आश्मरथ्याभिमत इति प्रतिपादनेन, श्रुतप्रकाशिकायामयं यादवपक्षोऽस्मिन्सूत्रे उपन्यस्तः, तत्र हि कार्यात्मना कारणात्मना च

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ स्वाभाविकौ मतौ' इत्यादिना तदभिमतस्वाभाविकभेदाभेदस्य स्पष्टतया प्रतिपादनेन च तादृशस्वाभाविकभेदाभेदवादिनं प्रति 'उपाधियोगेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव यथा घटादिभिः' इत्यादिनौपाधिकजीवमनूद्य 'एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः' इत्यादिना तन्निराकरणस्यानुचितत्वात्। अत एवौडुलोमिमतनिराकरणपरमेतदित्यपि निरस्तम्। तस्मिन्नेवाधिकरणे 'उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः' इति सूत्रस्यास्यपर्यालोचनया मुक्तेः पूर्वं स्वाभाविकभेदः मुक्त्यनन्तरं स्वाभाविकोऽभेदश्च औडुलोम्यभिमत इत्यस्य प्रतिपादनेन तं प्रति 'एवमेकत्वेन—' इत्यादिसूत्रोक्तोपाधिभेदनिराकरणस्यानवकाशात्। अयं चार्थो भाष्यादिग्रन्थेषु स्पष्टः। तत्र रामानुजभाष्ये— "अस्य जीवात्मन उत्क्रान्तेः पूर्वमनेवंभावः किं स्वाभाविकः, उतौपाधिकः, तत्रापि पारमार्थिकः, अपारमार्थिको वेति" इत्यादिना विकल्प्यौडुमिमतं निराकृतम्। श्रुतप्रकाशिकायां तु— "संभावितपक्षयोः पराभिमतं परिशेषयितुं स्वाभाविकौपाधिकविकल्पः कृतः। शङ्करभास्करोक्तपक्षद्वयस्यापि 'उत्क्रमिष्यतः —' इत्येकेनैव सूत्रेण निराचिकीर्षितत्वज्ञापनाय पारमार्थिकापारमार्थिकविकल्पः कृत" इत्यादिनौपाधिकभेदद्वयमपि भगवत्पादभट्टभास्कराभिमतमिति स्थापनेन परिशेषात्स्वाभाविकभेद एवौडुलोमिसिद्धान्त इति तस्य भाष्यस्य तात्पर्यं स्पष्टीकृतम्। अत एव अस्मद्भगवत्पादभाष्येऽप्युक्तम्–'औडुलोमिपक्षे स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदाविति'। वाचस्पत्येऽपि— 'जीवो परमात्मनोऽत्य-

न्तांभिन्न एव स देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिसंपर्कात्सर्वदा कलुष, तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनसंपन्नस्य देहेन्द्रियसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्ते' रिति । कल्पतरुग्रन्थेऽपि— 'उपाधिसंपर्को हेतुः कालुष्ये, न जीवपरभेदे' इति । अनेन भाष्यवाचस्पत्यकल्पतरुग्रन्थपर्यालोचनेनौडुलोमिमते मुक्तेः पूर्वं स्वाभविकोभेदः, तदनन्तरमभेद इति स्पष्टीकृतम् । शिवार्कमणिदीपिकायामपि 'संसारदशायां जीवस्य परमेश्वराद्भेदेऽपि मोक्षदशायां तद्भावप्राप्तेर्जीवशब्दैः परमेश्वराभिधानमित्यौडुलोमिमतमिति सूत्रं व्याचष्टे उत्क्रमिष्यत इत्यादिनावस्थाभेदे स्वाभाविकभेदाभेद एवौडुलोम्यभिमत इति प्रतिपादितम् । तस्मादौडुलोमिं प्रति कपिलोक्तदूषणानवकाशः । नापि काशकृत्स्नस्य । तत्र श्रीकण्ठरामानुजभाष्यरीत्या तन्मतमनूद्यत इत्युच्यते, अस्मद्भगवत्पादभाष्यरीत्या वा ? नाद्यः । तस्मिन्नेवाधिकरणे 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति सूत्रे श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोः काशकृत्स्नस्य तदभिमतविशिष्टाद्वैतवादित्वप्रतिपादनेन तं प्रतिपूर्वोक्तकपिलदूषणानवकाशात् । तदुक्तं श्रीकण्ठभाष्ये— 'सर्वश्रुतिसामरस्यविचारे सर्वेषां चिदचिद्वस्तूनामन्तर्यामितयानुप्रविष्टः सर्वशरीरः सर्वशब्दवाच्यः परमेश्वरः शिव इति विज्ञायते । अतः काशकृत्स्नमतमेव सर्वश्रुतिसूत्रमहाभियुक्तसंमत' मिति । तथा रामानुजभाष्येऽपि स्वशरीरभूते जीवात्मन्यात्मतयावस्थितेः जीवशब्देन ब्रह्मप्रतिपादनमिति काशकृत्स्नाचार्यो मन्यते स्म । जीवशब्दश्च जीवस्य परमात्मपर्यन्तस्यैव वाचको न जीवमात्रस्येतीति । न द्वितीयः । यद्यप्यस्मद्भगवत्पाद-

भाष्यरीत्या काशकृत्स्नः केवलाद्वैतवाद्येवेति तं प्रति पूर्वोक्तकपिलदूषणं सावकाशमेव, तथापि काशकृत्स्नमतमेव व्यासमतमिति सकलभाष्यकारसंमतत्वेन तन्मतनिराकरणे व्यासमतस्यैव निराकृतत्वसिद्धया व्यासः केवलाद्वैतवादीति सिद्धं नः समीहितम्। मध्वभाष्ये तु कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे वदन्ति यथाप्रज्ञं न विरोध इत्यादिना आश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नानां भेदवादित्वाङ्गीकारेण कपिलोक्तदूषणप्रसक्तेरेवाभावान्न तेषां वादित्वकल्पना। नापि बादरिमतनिराकरणं भगवत्पादश्रीकण्ठरामानुजमध्वभाष्येषु 'अभावं बादरिराह ह्येवम्' इतिसूत्रव्याख्याने मुक्तिदशायां देहेन्द्रियाद्यभावमात्रस्यैव बादर्यभिमतत्वप्रतिपादनेन केवलाद्वैतस्याप्रतिपादनात्। न हि शरीराभावप्रतिपादनमात्रेणाभेदः सिध्यति; तथा सति नैय्यायिकादीनामपि मुक्तिदशायां तदीयग्रन्थेषु शरीराभावप्रतिपादनेन जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमापत्तेः। तथा च तं प्रति कपिलोक्तदूषणमसमञ्जसमेव। तस्मादुक्तरीत्या कपिलसूत्रेषुकेवलाद्वैतादेरतिस्फुटतया प्रतीयमानत्वेन तेषामन्यथयितुमशक्यत्वात्, तादृशाद्वैतवाद्यन्तराभावात् अस्मिंस्तन्त्रे तन्त्रान्तरेषु वा यत्र कुत्रचिद्भेदवादित्वेन व्यासमहर्षिमुररीकृत्य तदभिमतभेदानुवादपूर्वकनिराकरणपरसूत्राणामभावात् व्याससूत्रेषु महता प्रयत्नेन असाधारण्येन कपिलमेव लक्ष्यीकृत्य तन्मतनिराकरणेन तद्वत्कपिलसूत्रेष्वपि व्यासमेव लक्ष्यीकृत्य तन्मतस्य निराकरणीयत्वावश्यंभावाच्च व्यास एव वादित्वेन पर्यवस्यतीति सुष्ठूक्तमिति।

तथैवानिरुद्धवृत्तावपि प्रथमाध्याये— एक आत्मेति वेदा-

न्तिनः। तथा च 'नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः। एकः सन्भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभावतः' इत्यादिना श्रीमत्सूतसंहितावचनोपष्टम्भपूर्वकमात्मैकत्वं वेदान्त्यभिमतमिति प्रतिपादितम्। तत्रैव पञ्चमाध्याये— शुक्तिरजतादिष्वनिर्वचनीयत्वमेव वेदान्त्यभिमतमिति ज्ञापयितुम् 'नानिर्वचनीयं तदभावात्' इति सूत्रावतारिकायां वेदान्तिमतं दूषयति इत्युक्तम्।

किं च यथा वेदान्तशास्त्रे 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्' इत्यधिकरणे भगवता व्यासेन कणादमतनिराकरणं कृतम्, तद्वद्वैशेषिकतन्त्रेऽपि भगवता कणादेन व्यासाभिमतकेवलाद्वैतमेव निराकृतम्। तथा हि वैशेषिकतन्त्रे तृतीयाध्याये द्वितीयाह्निके स्वसिद्धान्ते आत्मनो लिङ्गगम्यत्वं प्रतिपाद्य, वेदान्त्यभिमतात्मानं खण्डयितुम् 'तस्मादागमिकम्' इति सूत्रेण आगमैकसमधिगम्यमात्मानमनूद्य तस्यैवात्मनः 'सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यं सर्वशरीराणाम्' इति सूत्रेण तदभिमतमेकत्वमप्यनूद्य 'नानात्मानो व्यवस्थातः' 'शास्त्रसामर्थ्याच्च' इति सूत्रद्वयेनात्मैकत्वनिराकरणपूर्वकमात्मनानात्वं व्यवस्थापितम्। अयं चार्थस्तत्सूत्रव्याख्यानादौ स्पष्टः। तद्यथा— एवं समधिगतस्यात्मनो नानात्वैकत्वसंदेहे पूर्वपक्षमाह। 'सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यं सर्वशरीराणाम्' सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा, तल्लिङ्गानां सुखदुःखज्ञानादीनां सर्वत्राविशेषात्, उक्तम् 'तल्लिङ्गविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भाव' इति, सिद्धान्तमाह 'नानात्मानो व्यवस्थात.' प्रतिशरीरं नानात्मानः। कुतः? व्यवस्थातः।

व्यवतिष्ठन्ते हि ज्ञानसुखादयः प्रतिशरीरम्, नैकाधिकरण्येनानुसंधीयन्ते। ऐकात्म्ये तु एकशरीररूप एवानुसंधानप्रसङ्गः। हेत्वन्तरमाह– शास्त्रसामर्थ्याच्च' शास्त्रेऽप्येवं समर्थितानि भवंति। 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा' 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमस्मादात्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादयो जीवनानात्वज्ञापकश्रुतयः। 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम्' 'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इत्यादीन्येकत्वशास्त्राणित्वीश्वरविषयाणि। तस्मात्प्रतिशरीरं भिन्ना आत्मानः। इत्यादिकणादसूत्रतद्व्याख्यानयोरप्यात्मैकत्वमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतम्।

किं च यथा वेदान्तशास्त्रे 'तर्काप्रतिष्ठानात्—' इत्यधिकरणे भगवता व्यासेन गौतममतनिराकरणं कृतं तद्वन्न्यायतन्त्रेऽपि केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतमिति द्रष्टव्यम्।

किं च यथा वेदान्तशास्त्रे 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यधिकरणे भगवता व्यासेन पतञ्जलिमतनिराकरणं कृतम्, तद्वद्योगशास्त्रेऽपि केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतम्। तथा हि, भोजवृत्तौ। 'स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः' इतिसूत्रव्याख्यानावसरे 'ये तु वेदान्तवादिनः चिदानन्दमयत्वमात्मनो मोक्षं मन्यन्ते तेषां न युक्तः पक्षः। तथा हि—आनन्दस्य सुखरूपत्वात् सुखस्य च सदैव संवेद्यतयैव प्रतिभासात् संवेद्यमानत्वं च संवेदनव्यतिरेकेणा-

नुपपन्नमिति संवेदनसंवेद्ययोरभ्युपगमादद्वैतहानिः' इत्यादिना वेदान्त्यभिमतत्वेन केवलाद्वैतमेवानूद्य निराकृतम् ।

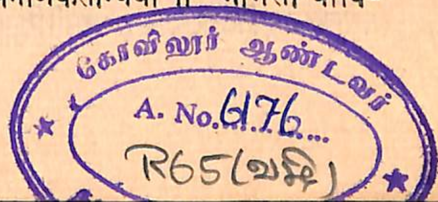
किं च यथा वेदान्तशास्त्रे 'फलमत उपपत्तेः' इत्यधिकरणे भगवता व्यासेन जैमिनिमतनिराकरणं कृतं तद्वन्मीमांसाशास्त्रेऽपि केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतम् । तथा हि— तर्कपादे वार्तिके 'स्वयं च शुद्धरूपत्वादभावाच्चान्यवस्तुनः । स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता ॥ अन्येनोपप्लवेऽभीष्टे द्वैतवादः प्रसज्यते । स्वाभाविकीमविद्यां तु नोच्छेत्तुं किंचिदर्हति ॥ विलक्षणोपपाते हि नश्येत्स्वाभाविकी क्वचित् । न त्वेकात्माभ्युपायानां हेतुरस्ति विलक्षणः ॥' इत्यादिना भट्टपादैरपि केवलाद्वैतमेवानूद्य निराकृतम् ॥

शास्त्रदीपिकायां तर्कपादे— 'स्यान्मतम् आत्मैवैको जगदासीत्स एव स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण परिणमते बीजमिव वृक्षरूपेण । चिदेकरसं कथं जडरूपेण परिणमते इति चेत्, न परमार्थतः परिणामं ब्रूमः ; किं त्वपरिणतमेव परिणतवत् एकमेव सदनेकधा मुखमिवादर्शेष्वविद्यावशाद्विवर्तमानमात्मैव आत्मनश्चिद्रूपमचिद्रूपमिव अद्वितीयं सद्वितीयमिव पश्यति सेयमविद्योपादाना स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः । तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादयो बहवोऽद्वैतवादा । तथा 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति भेदावगतेर्व्यक्तमेव मायानिबन्ध-

नत्वं दर्शितम् । तथा 'लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद' इत्यादिनानात्मदर्शननिन्दा, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति च नानात्वदर्शननिन्दा, सर्वमिदमद्वितीयं ब्रह्मा इरमनर्थकरी भेददृष्टिः, सृष्टिश्चाविद्योपादानेत्ययंतमर्थं प्रकटयति' इत्यादिना पार्थसारथिमिश्रैरपि केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतम् ॥

पाणिनितन्त्रेऽपि भर्तृहरिणोक्तम् । 'यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चापि कल्पितम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवादिनः' इत्यादि ॥

किं च यथा वेदान्तशास्त्रे 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इत्याधिकरणे भगवता व्यासेन पशुपतिमतनिराकरणं कृतम्, तद्वच्छैवागमेऽपि भगवता शिवेन केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतम् । तथा हि— मृगेन्द्रसंहितायां ज्ञानपादे द्वितीयपटले 'भरद्वाज उवाच – वेदान्तसांख्यसदसद्वदार्थिकमतादिषु । ससाधना मुक्तिरस्ति को विशेषः शिवागमे ॥ शक्र उवाच— प्रणेतृसर्वदर्शित्वान्न स्फुटो वस्तुसंग्रहः । उपायाः सकलास्तद्वच्छैवे सर्वमिदंपरम् ॥ वेदान्तेष्वेक एवात्मा चिदचिद्व्यक्तिलक्षितः । आत्मैवेदं जगत्सर्वं नेह नानास्ति किंचन । प्रतिज्ञामात्रमेवेदं निश्चयः किंनिबन्धना । अथ प्रमाणं तत्रात्मा प्रमेयत्वं प्रपद्यते ॥ यत्रैतदुभयं तत्र चतुष्टयमपि स्थितम् । अद्वैतहानिरेवं स्यान्निष्प्रमाणकतान्यथा ॥ भोगसाम्यावि-



मोक्षौ च यौ नेष्टावात्मवादिभिः । नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥' इति । अत्र वेदान्तसांख्यार्हतकाणादादिमतेष्वपि मुक्ति-तत्साधनान्यपि सन्तीति तन्मतापेक्षया शिवागमस्य को विशेष इतीन्द्रं प्रति भरद्वाजेन प्रश्ने कृते सति, प्रणेत्रसर्वदर्शित्वादित्युत्तरवचनेन वेदान्तादिशास्त्रप्रणेतणामसर्वज्ञत्वात्तन्मतेष्वर्थनिर्णयो न संभवतीति सामान्यतो दूषयित्वा, विशिष्य वेदान्तमतमादौ दूषयितुं वेदान्तेष्वि-त्यादिना निष्प्रपञ्चाद्वितीयात्मस्वरूपवेदान्तमतमनूद्य तन्निराकरणाय विकल्पः कृतः किं वेदान्ताः प्रमाणम् , उताप्रमाणम् ? यदि प्रमाणं तदात्मा प्रमेय इति वस्तुद्वयम् , यत्र प्रमाणं प्रमेयश्च तत्र प्रमाता प्रमितिश्चेति पुनरपि वस्तुद्वयमिति वस्तुचतुष्टयापत्त्याद्वैतहानिः स्यात् । द्वितीये वेदान्तमतस्याप्रामाणिकत्वमेव । आत्मन एकत्वात्सर्वेषां सुखाद्यनुभवसाम्यमपि स्यात् , अविमोक्षप्रसङ्गश्चेत्येवंप्रकारेण निरा-कृतम् । एवं मृगेन्द्रसंहिताव्याख्यातृभिर्भट्टनारायण कंठाचार्यैस्तद्व्याख्या-नव्याख्यातृभिरघोरशिवाचार्यैश्च वेदान्तमतानुवादतन्निराकरणप्रकारो विस्तरेण बहुधा प्रपञ्चितः । तत्सर्वं ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते । तथापि ज्ञापनार्थं किंचिल्लिख्यते । तत्र भट्टनारायणकण्ठाचार्यवृत्ति-ग्रन्थे । 'वेदान्तेष्वेक एवोति' तथा 'एकोवशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बिंब बहुधा यः करोति' इत्यादिश्रुतिभिः परमात्मैव सकलचिदचि-द्भावाविर्भावतिरोभावप्रकृतिभूतः परिपूर्णषाड्गुण्यवैभवस्स्वस्वतन्त्रः एको ऽपि सन् संसृत्यर्थं तत्तद्विविधमनोलक्षणोपाधिभेदस्वभावांतरानुविधायी यथावदवगतोऽभ्युदयाय भवतीति तस्यैव तथा तथा वैचित्र्येणाव-

स्थितेः सत्यत्वा द्वैतप्रतिभावस्य द्विचन्द्रादिज्ञानवद्भ्रान्तत्वात् । तथा चाह तत्रभवान्भर्तृहरिः — 'यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः । संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥ तथैतदमृतं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया । कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपे प्रवर्तते ॥' इति । एवं चाभिन्नमेवेदं परब्रह्मपरमात्मलक्षणं, मनसां हि संसारधर्मैः सुख-दुःखादिभिर्योगः ; परमत्मा तु सूर्य इवाम्भः प्रतिबिम्बभेदैरुपाधिभिरभिन्नोऽपि भिन्न इव प्रतिभाति । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥' तदेतन्नोपपद्यत इति ।

अघोरशिवाचार्यकृततद्वृत्तिव्याख्यानोऽपि 'अथान्यदर्शनास्फुटत्वप्रकाशनाय प्रथमं वेदान्तवादिमतस्यास्फुटत्वं सूचयित्वा दर्शयितुं वेदान्तेष्वित्यादिश्लोकार्धेन तन्मतमुपन्यस्यते । तदेव दर्शयति आत्मैवेदमित्यादिना । अविद्यानुबन्धतः सत्यरूप एवं पशुमृगाद्यनन्तशरीरभेदेन बहुप्रकारोऽथ जीवात्मभिर्दृश्यते स्वप्न इव, स्वप्ने ह्यनन्तपुरुषप्रकाशादिप्रकाशो दृश्यते । ततश्च द्विचन्द्रप्रतिभासवद्द्वैतप्रतिभासोऽप्यसत्य इत्येक एवात्मा श्रुतितोयुक्तितश्च सिद्ध' इति । तस्मान्मृगेन्द्रसंहितातद्वृत्तितद्व्याख्यानपर्यालोचनया केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमिति सिद्धम् ॥

तथा अगस्त्यमहर्षिप्रणीतशिवरहस्येऽपि तृतीयांशे षट्त्रिंशाध्याये—'न ते गौतमाकाशनित्यत्ववादो मतो वेदवेदान्ततत्त्वज्ञमूर्ते ।

न ते जैमिनेः शब्दनित्यत्ववादो, न मिथ्यात्ववादोऽपि वेदान्तिनां ते ॥ न बन्धोऽपि मोक्षोऽपि वेदान्तशास्त्रे तथा दृष्टिसृष्टिप्रवादोऽपि दृष्टः । अविद्याविलासो न कोऽपीह कल्प्यो विलासैर्यतस्ते जगज्जालमासीत् ॥ न चानन्दवेदान्तवर्तीविचारे हराराध्यकारध्यभावाभिमानः । न चेन्नाधुना कर्ममार्गो विनष्टः शिवाराधनामार्गवर्ती कुतः स्यात् ॥' इति ॥

तत्र गौतमाभिमताकाशनित्यत्वं जैमिन्यभिमतशब्दनित्यत्वं वेदान्त्यभिमतप्रपञ्चमिथ्यात्वबन्धमोक्षव्यवस्थाराहित्यदृष्टिसृष्ट्यादिकं चानूद्य निराकृतम् । एवं च गौतमजैमिनिसूत्रकारप्रायपाठाद्वेदान्तशब्दस्यापि ब्रह्मसूत्रप्रणेतृव्यासमहर्षिपरत्वस्य सिद्धत्वेन केवलाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इति सिद्धम् ॥

किं च, यथा वेदान्तशास्त्रे 'उत्पत्त्यसंभवात्' 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः' 'नैकस्मिन्नसंभवात्' 'एक आत्मनः शरीरे भावात्' इत्यधिकरणचतुष्टयेऽपि भगवता व्यासेन पांचरात्र बौद्धार्हतचार्वाकतन्त्रचतुष्टयनिराकरणं कृतम् । तद्वत्पांचरात्रादितन्त्रचतुष्टयेऽपि केवलाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिमतमित्यनूद्य निराकृतमिति द्रष्टव्यम् ॥

एवं च उक्तग्रन्थेषु तत्र तत्र केवलाद्वैतानुवादपूर्वकनिराकरणस्थले केवलाद्वैतस्य वेदान्तिमतत्वप्रतिपादनेन तादृशाद्वैतमेव वेदान्तशास्त्राभिप्रेतार्थ इति सिद्धौ व्यासस्य वेदान्तशस्त्रप्रवर्तकतया

वेदान्तवादित्वावश्यंभावेन केवलाद्वैतमेव व्यासाभिमतमिति स्पष्टम् । तस्मात्सर्ववादिसंप्रतिपन्नकपिलकणादगौतमपतञ्जलिजैमिनितन्त्रेषु सूत्रभाष्यवार्तिकवृत्तिग्रन्थेषु पाशुपतपांचरात्रबौद्धार्हततन्त्रेष्वप्युक्तरीत्या दशसु तन्त्रेषु वेदांतिमतनिराकरणप्रस्तावे केवलाद्वैतस्यैवानूद्यमानत्वात्प्रतिवादिवाक्स्तम्भनपूर्वकं सकलजनहृदयङ्गमतया तदेवाद्वैतं व्यासतात्पर्यविषय इति युक्तमुत्पश्यामः ॥

एवं च सकलवेदान्तवाक्यार्थसूचकानां व्याससूत्राणामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्येऽवधारिते तन्मूलभूतानां सर्वासामुपनिषदामप्यद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यं सिद्धमेव । अत एवोक्तं श्रीमत्सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डे दशमाध्याये— 'एकमेवाद्वितीयं स्यादित्याह श्रुतिरादरात् । मायामात्रमिदं द्वैतमिति चाह परा श्रुतिः ॥ एकत्वं पश्यतो मोहः कः शोक इति चाह हि । द्वितीयाद्वै भयं नाल्पे सुखमित्यपि चाह हि ॥ अतस्तर्कप्रमाणाभ्यां वस्त्वेकत्वं सुनिश्चितम् । विदुषामनुभूत्या च वस्त्वेकत्वं सुनिश्चितम् ॥ वस्त्वेकत्वं महावाक्यादेव जानन्ति ये द्विजाः । ते मुच्यन्तीह संसाराद्यथा स्वप्नात्प्रबोधतः॥ भेददर्शनमास्थाय मुक्तिं वांछन्ति ये नराः । ते महाघोरसंसारे पतन्त्येव न संशयः ॥' इति । तत्रैवैकोनचत्वारिंशाध्याये— 'अथातः संप्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात् । अविरोधं तु वेदानामशेषाणां मुनीश्वराः ॥ द्विविधो वेदराशिस्तु मुनयः संशितव्रताः । सत्याद्वैतपरः कश्चिद्वेदभागः समासतः ॥ कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागोऽपरो द्विजाः । सत्यमेव सदाद्वैतमसत्यं द्वैतमास्तिकाः ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वादद्वैतस्य तु सर्वदा ।

तत्रैवार्थवती साक्षादद्वैतश्रुतिरास्तिका: ॥ अन्तरेण श्रुतिं भेदो लोकसिद्धः सदैव हि । तेन नार्थवती तत्र श्रुतिर्मानातिगामिनी ॥' इति । तत्रैव ब्रह्मगीतायां पञ्चमाध्याये— 'त्वंशब्दार्थो य आभाति सोऽहंशब्दार्थएव हि । योऽहंशब्दार्थ आभाति स त्वंशब्दार्थ एव हि । त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थः साक्षात्प्रत्यक्चितिः सुराः । तच्छब्दस्यैव लक्ष्यार्थः स हि नात्र विचारणा ॥ त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्तेन देहादिवस्तुनः । न तच्छब्दार्थतां वक्ति श्रुतिस्तत्त्वमसीति या ॥ तदर्थैक्यविरुद्धांशं त्यक्त्वा वाच्यगतं श्रुतिः । अविरुद्धं चिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीति हि । तदर्थे च त्वमर्थैक्यविरुद्धांशं विनैव तु । कारणत्वादि वाच्यार्थं लक्षयित्वा तु केवलम् ॥ चिदाकारं पुनस्तस्य त्वमर्थैक्यं ब्रवीति च । तत्त्वंशब्दार्थभूतस्य चिन्मात्रस्य परमात्मनः ॥ एकत्वं यत्स्वतःसिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिकाः । इतोऽन्यथा यो वाक्यार्थः सोऽवाक्यार्थो न संशयः ॥' इति । तत्रैव द्वादशाध्याये— 'वेदानामन्यथैवार्थं ये वदन्ति विमोहिताः । महासाहसिका एव नेतरे हि न संशयः ॥ मदुक्तार्थप्रकारेण विना ये प्रवदन्ति ते । अन्धकूपे निरालम्बे पतन्त्येव न संशयः ॥ वेदार्थं परमाद्वैतं नेतरत्सुरपुंगवाः । न चेदत्रैत मे मूर्धा पतिष्यति न संशयः ॥ अन्यथा वेदवाक्यानामार्थ इत्यतिशङ्कया । अनिश्चितार्थश्चेन्मूर्धा युष्माकं च पतिष्यति ॥ इतः परं न वक्तव्यं विद्यते सुरपुंगवाः । सत्यमेव मया प्रोक्तं शंभोः पादं स्पृशाम्यहम् ॥' इति ।

एवं भगवद्गीताया अपि केवलाद्वैतपरत्वमेव अभ्युपगन्तव्यम् ।

तत्र त्रयोदशाध्याये— 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धिसर्वक्षेत्रेषु भारत। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे श्रृणु। ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः॥' इत्यादिभगवद्वचनैः क्षेत्रज्ञशब्दितस्य जीवस्य मामिति ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्य तस्यैवार्थस्य ब्रह्मसूत्रप्रतिपाद्यत्वाभिधानेन ब्रह्मसूत्राणां च केवलाद्वैतपरत्वस्य निर्णीततया तत्समानार्थकभगवद्गीताया अपि केवलाद्वैतपरत्वावधारणात्। अत एव पाञ्चरात्रे पाद्मसंहितायाम्— 'परक्षेत्रज्ञयोरैक्यमात्मनः श्रुतिचोदितम्। क्षेत्रज्ञस्य बहुत्वं हि देहभेदात्प्रतीयते॥ एकस्यैव तु बिम्बस्य दर्पणेषु यथा भिदा। भूतपञ्चकसंघातं क्षेत्रं तत्र व्यवस्थितम्॥ जीवो यस्तं विदुः प्रज्ञाः क्षेत्रज्ञं परसंज्ञकम्।' इत्यादिना परक्षेत्रयोरैक्यमुक्तम्। अत एव हनुमत्कृतपैशाचभाष्येऽप्युक्तं द्वितीयाध्याते— 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥ असतः अविद्यमानस्य रज्जुसर्पवद्दृष्टनष्टस्वभावस्य जगतः भावः सत्ता न विद्यते। तथा परमार्थतः सत आत्मनश्चाभावोऽविद्यमानता न विद्यते। सर्वत्राव्यभिचारात्। अनयोः सदसतोः दृष्टः उपलभ्यः अन्तो निश्चयः तत्त्वदर्शिभिः आत्मदर्शिभिरित्यर्थः। तस्मात्तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः' इति। तत्रैवाष्टादशाध्याये— 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥

भक्त्या भजनेन मां सर्वेश्वरमभिजानात्यवगच्छति यावानहमुपाधिकृतभिन्नप्रपञ्चरूपेण, यश्चास्मीत्यपास्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो ज्ञात्वा तदनन्तरं विशते प्रविशति ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः' इत्यादिना प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादनपूर्वकं जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादितम् ॥

तथा याज्ञवल्क्यस्मृतावपि — 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥' इत्यादिवचनजातमपि केवलाद्वैतमेव प्रतिपादयति ॥

एवं विष्णुपुराणेऽपि षष्ठांशे — 'तद्भावभावमापन्नस्तथासौ परमात्मनः । भवत्यभेदी भेदस्तु तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानया । परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरो वचसां न यः ॥' इति । तत्र तत्र प्रथमांशान्ते तु— 'अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥' इत्यादिवचनजातमपि केवलाद्वैतमेव प्रतिपादयति ॥

श्रीभागवतेऽपि एकादशस्कन्धे एकादशध्याये — 'श्रीकृ-

कृष्णः— बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः। गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम्॥ शोकमोहौ सुखं दुःखं देहोत्पत्तिश्च मायया। स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी॥ विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्। मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः॥' तृतीयस्कन्धे देवहूति-कपिलसंवादे अष्टाविंशाध्याये— 'सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव यथात्मताम्॥ स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते। योनीनां गुणवैषम्यं तथात्मा प्रकृतिस्थितः। तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम्। दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते॥' एकोनत्रिंशाध्याये— 'अर्च्यादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत्। यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्॥ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम्। तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम्॥' द्वात्रिंशे— 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान्। दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते॥ एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः। युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः॥ ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्। अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा॥' त्रयस्त्रिंशे— 'भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा। युक्तानुष्ठानयोगेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना॥ विशुद्धेन तथात्मानमात्मना विश्वतोमुखम्। स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम्॥ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये। निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशात्म-

निर्वृतिः ॥ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमः । न सस्मार तदात्मानं स्वप्नदृष्टमिवोत्थितः ॥' इत्यादिवचनजातमपि केवलाद्वैतमेव प्रतिपादयति ॥

तथा च पूर्वोक्तरीत्या कपिलादिसूत्रगतकेवलाद्वैतानुवादोपोद्बलितश्रुतिसूत्रस्मृतीतिहासपुराणानां केवलाद्वैतपरत्वस्यैव निर्धारितत्वेन 'सत्याद्वैतपरः कश्चिद्वेदभागः समासतः । कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागोऽपरो द्विजाः ॥' इति श्रीमत्सूतसंहितावचनानुसारेण तत्र तत्र भेदप्रतिपादकानां श्रुतिसूत्रस्मृतीतिहासपुराणानां कल्पितद्वैतपरत्वमेवास्थेमम् । अत एव साक्षात्परमेश्वरावताररूपैः सर्वज्ञैः सकलश्रुतिसूत्रस्मृतीतिहासपुराणागमसंहितादितात्पर्यविषयीभूतार्थावधारणधुरीणैः श्रीमद्भगवत्पादैः श्रुतिसूत्रगीतासनत्सुजातीयसहस्रनामादिभाष्येषु केवलाद्वैतमेव परमार्थ इति अतिस्फुटतया प्रतिपादितम् । अत एवोक्तमादित्यपुराणे— 'व्याकुर्वन्व्याससूत्राणि श्रुतेरर्थं यथोचिवान् । स एवार्थः श्रुतेर्ग्राह्यः शंकरः सवितानन ॥' इति । कूर्मपुराणेऽपि — करिष्यत्यवताराणि शंकरो नीललोहितः । श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ उपदेक्ष्यति तच्छास्त्रं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ।' इति । तस्मात्सकलश्रुतिसूत्रस्मृतीतिहासपुराणतात्पर्यविषयीभूतं निरस्तसमस्तसजातीयविजातीयस्वगतभेदसत्ताकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सच्चिदानन्दघनं निर्विशेषं परं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

नन्वेवमपि केवलाद्वैतस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वव्यवस्थापनेन रामानुजमध्वादिमतव्युदासेऽपि व्यासमहर्षिप्रतिवादिनां कपिलकणादादिसूत्र

काराणां केवलाद्वैतमतं निराकृत्य भेदमेवाङ्गीकुर्वाणानां मतस्य निराकरणमन्तरा केवलाद्वैतस्थापनं कथमिति चेत् ; न हि वयं व्यासप्रतिवादिकपिलकणादादिमतनिराकरणाय केवलाद्वैतप्रमाणोपन्यासं कर्तुं प्रवर्तामहे । किं तर्हि कपिलाद्यनुवादबलेन व्यासतात्पर्यविषयीभूतार्थावधारणायैव । तस्मिंश्चावधारिते व्यासशिष्यैस्तत्तन्मतप्रवर्तकैः सर्वैरपि कपिलकणादादिमतनिराकरणपूर्वककेवलाद्वैतस्थापने यत्नः कर्तव्य इति नास्माकमेव निर्बन्धः । किं च, भाष्यविवरणवाचस्पत्यपरिमलपञ्चदशीप्रकरणादिग्रन्थेष्वेव श्रुतियुक्त्यनुभवबलेन कपिलादिमतं निराकृत्य केवाद्वैतं व्यवस्थापितमेव । 'न चाभेदश्रुतियुक्त्यनुभववत् भेदश्रुतियुक्त्यनुभवानामपि विद्यमानत्वेन केवलाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्यविषय इति सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु कथं व्यवस्थापितमिति वाच्यम् । 'द्वितीयाद्वै भयं जन्तोर्भवतीत्याह हि श्रुतिः । को मोहः कस्तदा शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति चाह हि सा साध्वी श्रुतिरद्वैतमास्तिकाः । एकत्वमिति वाक्यार्थो नापरो मुनिसत्तमाः ॥ स्तुतिनिन्दे विरुद्ध्येते यदि भेदो विवक्षितः ।' इति श्रीमत्सूतसंहितावचनेन भेदनिन्दापूर्वकमभेदस्य स्तूयमानत्वात् । अभेदश्रुतीनां षड्विधतात्पर्यलिङ्गाद्युपेतत्वेन प्रबलत्वात् । 'स च नारायणस्यांशो भगवान्बादरायणः' इत्यारभ्य 'सूत्रयामास वेदान्तवाक्यार्थं शंकराज्ञया' इत्यन्तेन पूर्वोक्तपुराणवचनेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिव्याससूत्राणामेवौपनिषदब्रह्मस्वरूपनिर्णयैदंपर्येण प्रवृत्तत्वाच्च । व्यासाभिमतकेवलाद्वैतमेव सकलश्रुतिमहातात्पर्यविषय इत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यत्वात् ॥

ननु, कपिलकणादगौतमपतञ्जलिजैमिनिभिः सर्वज्ञैरेव द्वैततन्त्राणां प्रणीयत्वेन भूयोनुग्रहन्यायेन तदभिमतार्थस्यैव ग्राह्यत्वेन कथं व्यासमात्राभिमतकेवलाद्वैताभ्युपगमो युक्तः ? न च 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायेन तेषां भ्रान्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् । सर्वज्ञानां कपिलादिमहर्षीणां भ्रान्तिकल्पनस्यानुचितत्वादिति चेत्, न; प्रकृतिपरमाण्वादिभिन्नभिन्नजगत्कारणवादिनां कपिलकणादादीनां परस्परविरुद्धतन्त्रप्रवर्तकतया ऐकमत्याभावेन भूयोनुग्रहन्यायानवतारात् । अत एवोक्तमभियुक्तैः— 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं भवेत्' इति । किं च 'कणादस्याक्षपादस्य व्यासस्य कपिलस्य च । पतञ्जलेर्जैमिनेश्च दर्शनानि भवन्ति षट्' इत्यादिप्रसिद्धकणादगौतमकपिलव्यासपतञ्जलिजैमिनिनन्त्रसिद्धान्तानां मध्ये एक एव सिद्धान्तार्थो व्यासकपिलादिसकलमहर्षिसंमत इति स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा परस्परविरुद्धसकलतन्त्रसिद्धान्तानां तदभिमतत्वे तेषां व्यासकपिलादिसकलमहर्षीणां भ्रान्तिरेव स्यात् । तत्र यस्मिन्नर्थेऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामभ्रान्तत्वं सिध्यति, स एवार्थो ग्राह्यः । ततश्च कपिलकणादादितन्त्रसिद्धान्तस्य द्वैतादेः श्रुतिविरुद्धत्वेन तदभ्युपगमे तेषां महर्षीणां भ्रान्त्यापत्त्या सकलवेदान्ततात्पर्यविषयीभूतव्यासमहर्षिसिद्धान्तकेवलाद्वैतमेव तेषां सर्वेषां संमतमित्यस्मिन्नर्थे न विवादः ॥

वस्तुतस्तु कपिलगौतमादिमहर्षिणामपि केवलाद्वैतमेवाभिमतमिति श्रीमद्भागवतादिपुराणपर्यालोचनया निर्णयते । तथा हि

श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे— 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् । दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥ ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् । अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥' इत्यादिपूर्वोदाहृतवचनैः कपिलस्य केवलाद्वैतमेवाभिमतमिति निश्चीयते । तथा ब्रह्मवैवर्ते गौतमः–'नमो जप्येश्वरेशाय स्वान्यविहीनाय शंभवे। तत्त्वानां परतत्त्वाय स्वयंभानाय हेतवे॥ चिच्छक्तिर्जडशक्तिश्च तत्कार्याणि च तद्भिदा । तत्त्वतो यत्स्वरूपं हि विद्यते न पृथक्त्वतः ॥ तस्मै जप्येश्वरेशाय नमोऽद्वैतस्वरूपिणे । उत्तमा मध्यमा हीना ये च जीवाः पृथग्विधाः ॥ तत्त्वतो नातिरिच्यन्ते यस्मात्साम्बान्महेश्वरात् । तस्मै पञ्चनदेशाय नमो वै सर्वसाक्षिणे ॥ यत्सत्ता जगतः सत्ता यत्सत्तां न विना जगत् । यस्य भासा जगद्भानं यं विना न जगत्पृथक्॥ आदित्यः सोमअग्निश्च यद्भासा भान्ति नित्यशः । तस्मै जप्येश्वरेशाय नमोऽद्वैतस्वरूपिणे ॥ यदानन्दोऽखिलानन्दो विभाति स्वयमेव हि । यः शिवः परमानन्दो वर्तते सर्वजन्तुषु ॥ तस्मै जप्येश्वरेशाय नमो वै सर्वसाक्षिणे ॥' इत्यादिवचनैर्गौतमस्य केवलाद्वैतमेवाभिमतमिति प्रतिपाद्यते । तथा शैवे एकादशरुद्रसंहितायां व्यासजैमिनिसंवादे— 'अहं हि भवतः साक्षाच्छिष्यभूतः सुशिक्षितः । तथापि मेऽपरोक्षं तु ज्ञानं नास्ति महामुने ॥ तस्य मे मुक्त्युपायं तु वद कारुण्यतोऽञ्जसा । सूतः— इति पृष्टो मुनिः श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः । आहूय जैमिनिं मां च रहस्येतदुवाच ह ॥ व्यासः — साधु पृष्टं त्वया वत्स लोकानां च हितप्रदम् ॥ वदाम्यहमुपायं ते तवान्येषां च मुक्तिदम् ।

साम्बमूर्तिप्रसादेन नाज्ञातं मम विद्यते । ज्ञानादेव विमुक्तिः स्यान्नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥ ज्ञानं वेदान्तजं ज्ञानमज्ञानं चान्यदिष्यते । जीवब्रह्मैक्यविषयं तदेव स्यान्न चेतरत् ॥ तच्च शंभोः प्रसादेन गुरोश्चैव प्रसादतः । तथा वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यस्य विचारणात् ॥ जायते तच्छिवज्ञानं नान्यथा सत्यमीरितम् ।' इत्यादिवचनैर्जैमिनेः केकलाद्वैतमेवाभिमतमित्यवधार्यते ॥

तथा स्कान्दे शेषशिवसंवादे — 'यथार्थं मत्स्वरूपस्य लोकैरमिततेजसः । अतिगुह्यं स्वसवेद्यं शृणु त्वं वदतो मम ॥ शिवः — एष मायासमुत्पन्नः प्रसन्नः कर्मणि स्थितः । नैव जानाति मरणं सुखं दुःखं भयं द्विषम् ॥ कल्प्यते नि तं कर्लामृत्तिकायां यथा घटः । मायया मयि कल्प्यन्ते तथा सर्गादिकाः क्रियाः ॥ सकलं निष्कलं चेति मम रूपद्वयं स्मृतम् । सकलं चक्षुषा ग्राह्यं ध्येयं च नियतात्मभिः ॥ निष्कलं तु निराकारं निरञ्जनमानायमम् । न तद्दृश्यं न च ध्येयं नैवालोच्यं नृभिः फणिन् ॥ तथापि तेऽपि पश्यन्ति ये बुद्ध्या मत्परायणाः । निर्द्वन्द्वा निरहंकारा निरस्तकलिकल्मषाः ॥ आशीविष फणीन्द्र त्वां ज्वलद्वह्निविलोचनम् । सहस्रशिरसं दृष्ट्वा भवेल्लोको भयाकुलः ॥ अत्रिर्नाम महातेजास्तथा दिव्यतपोधनः । अनसूया च तत्पत्नी पुत्रं त्वां प्राप्तुमिच्छया ॥ कमलाक्षमजं विष्णुं द्वावपूजयतां चिरम् । प्रददौ त्वां तयोः शेष सोऽपि देवः कृपानिधिः ॥ तदा जन्मभयाद्बालो लसत्पञ्चफणान्वितः । तत्पत्न्याः स्नानशुद्धाया दृष्टोऽभूस्त्वं कराञ्जलौ । पुत्राभिलाषिण्यथ सा करस्थं

बालरूपिणम् । विलोक्य सहसा भीता त्वाममुञ्चन्महीतले ॥ पतञ्जलिसमाख्याभूत्तदा तत्पतनाद्भुवि । अद्य त्वं तादृशो भूत्वा सहितः प्रज्ञयानया ॥ नाम्ना पतञ्जलिः ख्यातो ध्यायन्मां हृदि संततम् ॥' इत्यादिवचनैः पतञ्जलेः केवलाद्वैतमेवाभिमतमित्यवसीयते । एवमेव कणादस्यापि केवलाद्वैतमेवाभिमतमिति द्रष्टव्यम् ॥

तस्मात्कपिलकणादादीनां केवलाद्वैतमेवाभिमतमिति न कस्यापि भ्रान्तिकल्पना । न चोक्तरीत्या केवलाद्वैतस्य कपिलकणादाद्यभिमतत्वे तेषां व्यासाभिमताद्वैतनिराकरणायोगेन केवलाद्वैतानुवादबलेनैवाद्वैतस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वसमर्थनसंरम्भो विफलः स्यादिति वाच्यम् । तेषां केवलाद्वैतस्य मुख्यतात्पर्यविषयत्वेऽपि चिकीर्षितस्वस्वसिद्धान्ताभिनिवेशमात्रेण तन्निराकरणसंभवात् । कार्यान्तराभिनिवेशमात्रेण स्वाभिमतार्थनिराकरणमभियुक्तानामपि दृश्यते । तथा हि श्रीमद्रामायणे श्रीरामजाबालिसंवादे—'अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः । अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः । यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते । प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शनीम् । राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ श्रीरामः— सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च । द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य संतः॥

तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं सम्प्रतिपद्य विप्राः । धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्कांक्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ निंदाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् । बुद्धयानयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि । तस्माद्धि यः शंक्यतमः प्रजानां न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ त्वत्तो जनाः पूर्वतरेऽवराश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः । जित्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्द्विजाः स्वस्ति हुतं कृतं च ॥ धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः । अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवंति पूज्याः मुनयःप्रधानाः॥ इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् । उवाच तथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ जाबालिः— न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन । समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेव काले पुनरेव नास्तिकः ॥ स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता । निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसादनार्थं च मयैतदीरितम् । क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् ॥' इत्यादिजाबालिश्रीरामवसिष्ठवचनैर्वस्तुतो धर्ममार्गप्रवर्तकेन जाबालिमहर्षिणा श्रीरामनिवर्तनार्थं नास्तिकपक्षमवलम्ब्य धर्ममार्गे अनूद्य निराकृते सति तत्प्रयुक्तश्रीरामकोपानन्तरं तस्य नास्तिकत्वाभावप्रतिपादनेन जाबालिमहर्षेर्नास्तिकपक्षस्थापनधर्ममार्गनिराकरणयोस्तात्पर्याभावेऽपि धर्ममार्गानुवादांशे तात्पर्यस्य सद्भावात् ।

तद्वत् कपिलकणादादीनां द्वैतस्थापनाद्वैतनिराकरणयोस्तात्पर्याभावेऽपि केवलाद्वैतानुवादांशे तात्पर्योपपत्तेः। अतस्तदनुवादबलेनैव केवलाद्वैतस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वसमर्थनसंरम्भोऽस्माकं सफल एव॥

न च वेदान्तविरुद्धार्थप्रतिपादकानां कपिलकणादादितन्त्राणां का गतिरिति वाच्यम्। वेदान्ततात्पर्यविषयकेवलाद्वैतज्ञानाय तदपेक्षितासङ्गोदासीनसाक्षिरूपत्वं पदार्थविवेकप्रयोजनतया सांख्याशास्त्रस्य तदपेक्षितयमाद्यष्टाङ्गयोगप्रतिपादकतया योगशास्त्रस्य तदपेक्षितचित्तशुद्धिसंपादकधर्मविचारपरतया जैमिनिशास्त्रस्य तदपेक्षितषोडशपदार्थसप्तपदार्थोपपादनपूर्वकदशेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मनिर्णयानुकूलतया गौतमकणादशास्त्रयोश्च उपयोगसंभवात्। न च तथा सति केवलाद्वैतज्ञानोपयोगिपदार्थमात्रनिरूपणस्यैव कर्तव्यत्वेन तद्विरुद्धप्रपञ्चसत्वादिकमपि तेषु शास्त्रेषु किमर्थं निरूपितमिति वाच्यम्। वेदान्तशास्त्रानधिकारिणां मन्दमतीनां स्थूलारुन्धतीन्यायेन क्रमेण ब्रह्मसत्तावधारणायैव तदनुकूलशास्त्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्वाभावेऽपि तत्तत्पुरुषवासनासिद्धप्रपञ्चसत्यत्वाद्युपदेशस्य प्रकृतावश्यकत्वेन तन्निरूपणसंभवात्॥

एवमेव पाशुपतपाञ्चरात्रादितन्त्राणामपि तात्पर्यं द्रष्टव्यम्, पाशुपतपाञ्चरात्रतन्त्रप्रणेतृभिः शिवविष्ण्वादिभिः श्रुतिपुराणादिषु केवलाद्वैतस्य स्फुटतया प्रतिपादनेन तदनुकूलतया तेषां तन्त्राणामपि केवलाद्वैतपरत्वस्य सिद्धत्वात्। तत्र पाञ्चरात्रपाशुपतादितन्त्रेषु केवलाद्वैतस्य स्फुटतया प्रतिपादनाच्च। अत एव पूर्व-

मेवोक्तम्— 'परक्षेत्रज्ञयोरैक्यमात्मनोः श्रुतिचोदितम्' इत्यादिना। तथा च तत्रत्यभेदवाक्यानां केवलाद्वैतज्ञानोपयोगिशिवविष्ण्वाद्युपासनापरत्वमित्यवधेयम् ॥

एवमेव बौद्धचार्वकादिबाह्यतन्त्राणामपि तात्पर्यं द्रष्टव्यम्, बौद्धचार्वाकादिबाह्यतन्त्रप्रणेतृभिः भगवद्बुद्धबृहस्पतिप्रभृतिभिः। श्रीमत्सूतसंहितादिपुराणेषु केवलाद्वैतमेवाभ्युपगतमिति प्रतिपादनेन तदीयतन्त्राणामपि तत्रैव तात्पर्यवर्णनस्य युक्तत्वात्। तत्रत्यप्रपञ्चशून्यत्वप्रतिपादकवचनानां प्रपञ्चस्य हेयत्वसूचनद्वारा केवलाद्वैतज्ञानोपयोगिवैराग्यसंपादकतया चरितार्थत्वेन प्रपञ्चशून्यत्वे तात्पर्याभावात् देहात्मत्वादिविरुद्धांशप्रतिपादकवचनानां तु अनेकजन्मार्जितदुरितवासनाक्रान्तपुरुषविशेषाणां झटिति देहविलक्षणात्मज्ञानासंभवेन स्थूलारुन्धतीन्यायेन देहविलक्षणात्मज्ञानोपयोगित्वात् ॥

ननु सकलश्रुतिस्मृतिपुराणादिषु वैदिकव्यतिरिक्ततन्त्राणामग्राह्यत्वप्रतिपादनात् कथं तेषां वेदान्तशास्त्रोपयोगित्योपपादनमिति चेत्—सत्यम्; तेषु तन्त्रेषु अवान्तरतात्पर्येण तत्तन्त्रसिद्धान्तत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य वेदान्तविरुद्धार्थस्यैव पारमार्थिकत्वबुद्ध्या तेषामनुपादेयत्वेऽपि उक्तरीत्या तेषां तन्त्राणामपि परम्परया वेदान्तशास्त्रोपयोगित्वमिति बुद्ध्या उपादेयत्वेन तदुपपादनसंभवात्। तस्मात् बौद्धचार्वाकपाञ्चरात्रपाशुपतन्यायवैशेषिकपूर्वमीमांसासांख्ययोगतन्त्राणामप्युक्तरीत्या वेदान्तशास्त्रोपयोगित्वं संभवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अत एवोक्तं श्रीमत्सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डे द्वाविंशाध्याये

— 'अथातः संप्रवक्ष्यामि मार्गप्रामाण्यनिर्णयम् । श्रद्धया सहिता यूयं श्रुणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ वेदांश्च धर्मशास्त्राणि पुराणं भारतं तथा । वेदाङ्गान्युपवेदांश्च कामिकाद्यागमानपि ॥ कापालं वातुलं चैव तयोर्भेदान् द्विजर्षभाः । तथा पाशुपतं सोमं भैरवप्रमुखागमान् ॥ तेषामेवोपवेदांश्च शतशोऽथ सहस्रशः । विष्ण्वागमांस्तथा ब्रह्मान् बौद्धानार्हागमानपि ॥ लोकायतं तर्कशास्त्रं बहुविस्तरसंयुतम् । मीमांसमातिगम्भीरां सांख्ययोगं तथैव च॥ अनेकभेदान्यन्यानि तथा शास्त्रान्तराण्यपि । निर्ममे शङ्करः साक्षात्सर्वज्ञः संग्रहेण तु ॥ प्रसादादेव रुद्रस्य ब्रह्मविष्ण्वादयः सुराः । सिद्धविद्याधरा यक्षा राक्षसाद्यास्तथैव च। नमुयश्च मनुष्याश्च यथाभागं द्विजोत्तमाः। तान्येव विस्तरेणैव संग्रहेणैव वा पुनः ॥ कुर्वन्ति तानि मानानि कथितानि मनीषिभिः । अविकारिविभेदेन नैकस्यैव सदा द्विजाः ॥ तर्कैरेतेऽपि मार्गास्तु न हन्तव्या मनीषिभिः । यथा तोयप्रवाहाणां समुद्रः परमावधिः ॥ तथैव सर्वमर्गाणां साक्षान्निष्ठा महेश्वरः । येन येन प्रकारेण जनैर्येभिरुपासितः ॥ तत्तन्मार्गानुगुण्येन साधकत्वमुपैति सः । तत्प्रसादात्क्रमान्मार्गान्विशिष्टानेति मानवः ॥ तत्र तत्र स्थितो देवः प्रसादं कुरुतेऽस्य तु । सोपानक्रमतो देवो वेदमार्गस्य कारणम् ॥ वेदमार्गस्थितो देवः सक्षान्मुक्तेस्तु कारणम् । तत्रापि कर्ममार्गस्थो ज्ञानश्रद्धाप्रदो हरः ॥ ज्ञानमार्गस्थितः शंभुर्ज्ञानद्वारेण मोक्षदः । एकरूपा परा मुक्तिस्ततस्तद्विषया मतिः । एकरूपा भवेन्नैव नानारूपा भविष्यति । वेदान्तः शङ्करं साक्षान्निर्विशेषाद्वयात्मना ॥ वक्ति मार्गान्तरान्नैवं ततो

विद्या तु वेदजा । अतो मार्गान्तराज्जाता मतयो मतिमत्तराः ॥ अविद्या नैव विद्या स्यादिति सम्यङ्निरूपणम् । तस्मान्मार्गान्तराणां तु प्रामाण्यं वेदवित्तमाः ॥ मुक्तेरन्यत्वनात्रैव क्रमेणैवात्मसानता । अतो वेदान्तमार्गस्थो महादेवो चिरेण तु ॥ मुक्तिं ददाति नान्यत्रास्थितः सोऽपि क्रमेण तु । ददाति परमां मुक्तिमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ अतो वेदाश्रयो मर्त्यो नन्यमार्गं समाश्रयेत् । वेदमार्गैकनिष्ठानां न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ अत्रैव परमा मुक्तिर्न चाप्यन्यत्र पुष्कला । अतोऽधिकारिभेदेन मार्गो मानं न संशयः ॥ ईश्वरस्य स्वरूपे च बन्धहेतौ तथैव च । जगतः कारणे मुक्तौ ज्ञानादौ च तथैव च ॥ मार्गाणां ये विरुद्धांशा वेदान्ते न विचक्षणाः । तेऽपि मन्दमतीनां च महामोहाहतात्मनाम् ॥ वांछामात्रानुगुण्येन प्रवृत्ता न यथार्थतः । दर्शयित्वा तृणं मर्त्यो धावन्तीं गां यथाग्रहीत् ॥ दर्शयित्वा तथा तेषामिदं पूर्वं महेश्वरः । पुण्यानां चानुगुण्येन ददाति ज्ञानमुत्तमम् ॥ तस्मादुक्तेन मर्गेण शिवेन कथिता अमी । मार्गामानं न चामानं मृषावादी कथं शिवः ॥ महाकारुणिको देवः सर्वज्ञो निर्मलः खलु । तथापि वेदो मार्गाणामुत्तमः सर्वसाधकः ॥ सर्वमुक्तं समासेन मार्गप्रामाण्यनिर्णयम् । एवं बुद्ध्वा श्रुतौ श्रद्धां कुरुध्वं यत्नतो द्विजाः' इति । तस्मात् सकलश्रुतिसूत्रस्मृतीतिहासपुराणागमतन्त्राणां व्यासाभिमतकेवलाद्वैत एव तात्पर्यस्यावधारितत्वेन तादृशाद्वैतमेव परमार्थ इति सिद्धम् ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

VYASA - TATPARYA - NIRNAYA.

N. Venkataraman, M. A.

Vyasa-tatparya-nirnaya was published by the Sri Vani Vilas Press, Srirangam, over thirty years ago. It is the work of Sri Ayyanna Dikshita an erudite scholar and student of Vedanta philosophy, a pupil of Ayyaval of Tiruvisanallur in the Tanjore District, who lived about a century ago, and taught Vedanta, Mimamsa, Tarka and Vyakarana to a host of eager students-the most famous and encyclopaedic savant of South India since the time of the still more famous Appayya Dikshita.

The object of the book is to decide the longstanding issue of Monism *versus* Dualism in the Vedanta system of Philosophy. The basic work of this system is the *Brahma-Sutras* of Badarayanacharya, commonly believed to be the great Veda Vyasa himself. The *Sutras* aim at the systematisation of the Philosophy of the *Upanishads-Vedantas*-by a synthetic interpretation of their varied and often conflicting contents, in accordance with rules laid down in the Purva Mimamsa for arriving at correct conculsions regarding their meaning, aim and support. But the *Sutras* by their very nature, are obscure; and cannot be under stood without the help of learned teachers to expound their meaning properly. They have been so expounded from the time of Badarayana himself, by a succession of acharyas all over India.

The earliest extent commentary on the *Brahma-Sutras* is by the great Sankaracharya whose exposition of the Vedanta Philosophy is catholic and not sectarian.

He was a thorough - going Monist, maintaining that Ultimate Reality is One Characteristicless Absolute. Brahman, who is nothing but pure consciousness, Atman, the Self, soul, essence or inner nature of all things, living and non-living, the whole of the manifest object-world being a mere appearance of that One Reality. The rest of his teachings follow from this. The Great Master did not rest content with showing that this Monistic Philosophy is embodied in the *Sutras* of Vyasa. He wrote exhaustive and encyclopaedic commentaries on all the principal *Upanishads*, on the *Bhagavad Gita*, and on many other ancient works of universally accepted authority and sanctity - through which he demonstrated in lucid, eloquent and convincing ways, ways that remain unrivalled before or since his time in the realms of Philosophy that *Advaita* is the one supreme view of Reality, or the Godhead of man and of the world, that runs through all India's sacred literature, from the *Mantras* of the *Rgveda*, through those of the other Vedas, the *Brahmanas* and the *Upanishads*, the *Sutras* and *Smrtis*, the *Maha Bharata* and the *Puranas Agamas* and *Tantras*.

From the eleventh century onwards appeared other teachers like Sri Ramanujacharya, Srikantha Sivacharya and Sri Madhvacharya, who began to interpret the *Brahma - Sutras* in quite a different manner; and said that Vedanta Philosophy was not the pure Monism taught by Sankaracharya, but that Vishnu or Siva was the Central Reality, with Nature and souls dependent on, and inseparable from, that Reality; or that the latter had quite an independent reality of their own; and so on and so forth.

Thus, to-day we have the strange spectacle of having different types of Vedanta Philosophy-Qualified Monism, Daulism, Saivite Monism, etc., etc., maintaining either the relative identity or identity-cum-difference, or mere difference between God and man - besides the original pure Monism of Sri Sankara according to which they are in their essence or inner nature the same identical self.

Saivism and Vaishnavism in India have a hoary trdition with ancient Scriptures of their own, saints who have sung of the Supreme in one or other of His Personal forms, and sages who have expounded at length the Philosophy of those cults. But it was felt that Sri Sankara's view of the absolute oneness of Reality, with the consequent unreality of the manifest world and of human individuality, was incompatible with devotion to a personal God, and with the inevitable feeling of separateness of the devotee from the object of his devotion. It was felt that these could be vindicated by a reinterpretation of the *Brahma - Sutras* in a manner entirely different from Sri Sankara's. Because the Vedanta is the national Philosophy of India, having its sources in her undisputed religious fountain - head of the four Vedas, any sect or faith that wanted to be heard by her intelligentzia had to square itself with that Philosophy, whatever the forces of its popular appeal may be in other respects - hence we have a long succession of very scholarly *Bhashyas* on Vyasa's *Sutras*, each contending with others that its own interpretation is the only correct one; and maintaining that Siva or Vishnu was the meaning of 'Brahman' in the

first of those *Sutras*, and that some from of Qualified Monism was the real view of their author, and not the strict Monism of Sri Sankara.

Attempts have been made from time to time to end this controversy-by a direct appeal to reason or authority, by an appeal to the followers of other systems of thouhgt, or by holding assemblies of learned men with an impartial mediator to decide the issue. But none of them have been successful; and each party remains convinced that its own case is the only one that is reasonable and authentic.

The author's own proposal to end the controversy is original and indisputable. It is as follows: Sankhya philosophy did not survive the sustained onslaught made upon it by Badarayana in the *Brahma Sutras*. And after the time of Sankaracharya, there have been no adherent of the other orthodox schools of Indian Philosophy, like Mimamsa and Vaiseshika. But all of them are extensively studied in various centres of learning all over the country; and their literatures remain intact,may have been added to from time to time till our own day. Besides, we have the ancient Scriptures of Saivism, Vaishna vism and other sects and the vast religious literature of Buddhists and Jains. Therefore, when one asks, what is the view taken in all these regarding Vedantas? - one is in a position to find a ready answer. Do they recognise any where the different types of Vedanta that we have now like 'Qulified Monism and so forth? or, do they take Ved_ anta as synonymous with Advaita. The question can be answered only in one way, when one takes a plunge inte

the available relevant material. And this is done by Ayyanna Dikshita in this book. He shows very clearly and at some length that Advaita alone is recognised as 'Vedanta' wherever the latter is reffered to or attacked in the *Purva Paksha*, as the first step to clear the ground for establishing their own conclusions. For it is a maxim of Indian philosophy as it is that of Philosophy elsewhere—that no theory put forth can be regarded as acceptable till all alternative modes of explanation have been thoroughly examined and shown to be untenable. It is for this reason that the author of the *Brahma Sutras* is not satisfied with only a systematic exposition of the nature of that Reality to which he introduces us in his first *Sutra* but feels bound to follow it up, in Chapter II, with a demolition of all rival theories of Reality, whether they are advanced on the strength of alternative interpretations of our own Scriptural texts like the Sankhya—yoga, or are said to be based on the authority of teachers claiming special wisdom and omniscience, like the Buddha and the Tirthankaras, or are propounded by mere force of reasoning, as with the Nyaya Vaiseshika, of course, in each ease, the reasoning being followed right up to its logical or illogical conclusions. All the commentators of Vyasa recognise and amplify this.

In the same way, we find the Vedanta criticised in detail in the original *Sutras* of system-builders like Kapila and Kanada-Criticism that is amplified and added to by their respective commentators. The same phenomenon occurs repeatedly in the sacred literatures of Saivism, Vaishnavism, Buddism, Jainism, etc. But, one and all of them single out only Advaita Vedanta for criticism abuse

or ridicule; and nowhere do we find it mentioned or recognised that Vedanta meant anything other than Advaita as propounded in such a masterly manner by the Great Sankara in his commentaries. If different types of Vedanta had existed anywhere when those Sutras or their commentaries were written, or had beee known to the Divine authors of Saivite and Vaishnavite Scripture or to the allknowing founders of Buddhism and Jainism or to the scores of eminent interpreters of their doctrines in hundreds of masterly treatises, they would have found some mentioned somewhere or other, as the different types of latter day Buddhism are mentioned in the *Vedanta Sutras*, and admitted by all their commentators like the Madhyamika Sautrantika and Yogachara. If any such had been known, it would have afforded an additional handle to the critics of Vedanta, by their being in a position to say that Badarayanacharya wanted to mislead and confound his disciples by propounding mntually inconsistnt doctrines —as Sri Sankara at least does in regard to the founder of Buddhism in his commentary on the *Brahma Sutras*, II ii, 32.

From all this, we can come to but one conclusion, as does the author viz. that *only Advaita is Vedanta and Vedanta is Advaita*, that *'Dvaita' Vedanta is a contradiction in terms* that *'Visishtadvaita' is a misnomer*, and that the great Veda Vyasa was adsolutely unaware of any such schism in his school when he wrote the *Sariraka mimamsa Sutras*.

Nor were any such known to Sri Sankara. He always speaks only of Sankyas, Vaiseshikas and the like as dualists ranged against his Monistic Philosophy and he knows

of no dualists among the Vedantins of his day. E.g. in his commentary on the *Taittriya Upanishat, Brahmnanda, Valli, Anuvaka* 8 (5),he says 'Now, this has to be discussed; who is he that knows this? or how does he transcend? Is it another beside the Supeme Self, and separated from Him, that does the transcending Or He. Himself? What then? If it is another, there will be conflict with the texts which say, 'Having created it. He entered it only; 'He who declares, He is another, I am another; – he does not know'; 'One only without a second'; 'You are that'— But, if it is said that He himself transcends the Blissfull Self there will be no room for agent and action. And, to the Supiem Himself there will be worldly life or non-supremacy. If the fault found in both ways cannot be obviated, discussion will be useless. But if there is no fault with either alternatives, or if there is a third without fault, discussion will still be useless, as that alone is the purport of Scripture; We say – No, as it is for the puropose of settling this. It is not possible to obviate a fault that really arises. And if it can be seitled that either of the alternatives or a third one is without fault the discussion may be uselesss. But since this is not settled, this discussion is certainly useful, as it is for the purpose of settling it. 'True, the discussion will be usefull, as it is for settling the meaning of scripture. You may discuss, but you are not going to settle anything.' Is there any Vedic text declaring that this should not be determined? 'No. 'How then?' 'Because of many opponents you are the advocate of uniyt, as you rely on the meaning of the Vedas. But there are so many advocates of variety, outsiders to the Vedas, whe are your opponents. Hence my fear that you are not going to settle

anything.' 'This alcne is my godspeed-your declaration that I am alone for the cause of Unity, with so many for the cause of veriety for my opposition Therefore I, will vanquish all of you and I will begin the discussion.

It is clear from this quotation and from that the Great Master has said elsewhere in his *Bhashyas*, that he knew of no 'dualistic' Vedantins, But not only is the appeal of Vedanta to the inteillgentzia of India as it is to that of the rest of the world, irresistible; Advaita has an equal appeal. Moreover,Supreme Reality is often spoken of as 'Advaita' in several places in the Upanishads; and it is invariably referred to as the '*Atman*" or the Self a term which ordinarily connotes the subjective being or soul of living individuals 'It is only the 'Self' that they approach and make us understand'(*Bruhma Sutras*,*IV*,i,37) thereby definitely assorting the relation of complete identity of *Advaitatva* between the Infinite and finite aspects of the one Supreme Reality.Hence the anxiety on the part of Sri Ramanuja Srikantha and Vallabha Acharyas to tack on that term. somenow or other to their own view-points, though the latter are really 'dvaita' to the core and no more entitled to be called '*Advaita*' than the declaredly dualistic view point of Sri M*adhva charya.*

The author quotes at length from the *Sankhyasutra* of Kapila in support of his thesis. There are so many references to the purely Monistic standpoint and to nothing else so far as Vedanta is the subject of discussion or criticism. He goes on to consider at soma length various objections that may be raised to his line of proof, and replies to them iu detail. The only objection having any waight as that th e*Sankhya Darsana*, as we have it at present. without

Vijnana Bhikshu's Bhashya as it was not known to Sri Sankara or his commentators. They quote only from Isvara Krishna's *Sankhya Karikas* as their authority for what tney say concerning that system. Vachaspati Misra, whose ambition was to write exhaustive oommentaries on all the six *Darsvnas*, could find no *Sankya Sutras* of Kapila; and had to be content with Isvara Krishna's Karikas.

But, whatever validity the objection may have in respect of tne present *Sankhya Sutras*, there can be none in the case of all the other authorities quoted by the author - the *Sutras* and commentaries of the *Nyaya, Vaiseshika Yoga add Mimamsa* systems, the Saivite Agamas and Puranas etc., - one and all of which presuppose only Monism when they speak of *Tedanta* for purposes of rebuttal. None of them seem to be even remotely aware of such fantasies as 'qualified' Monism and 'dualistic' Vedanta. With the author, we can come to but one conclusion from this - that *the author of the Brahma Sutras was an out-and-out advaitin, and that Sri-Sankara alone is his correct and straight - forward interpreter.*

The author then proceeds to answer some other objections that may be raised regarding his main thesis. If we accept the reference to Monism contained in the Sankhya and other systems as genuine, are we not bound to accept their conclusions also, which are opposed to Monism ? Any one can see that this does not follow. It is a well-known principle of the law of evidence all over the world that disinterested testimony is alwas admissible, and the only one that can be relied on in

arriving at an equitable decision. As no such testimony is ordinarily available in the case of Monism *versud* Dulaism, and all that they can cite is one-sided an prejudiced evidence, there is every justification for the calling in of outside witnesses to depose in the case Kapila, Kanada etc., all being opposed to the Vedanta, have no more interest in speaking for Monism rather than for Dualism, so for as they themselves are conceend. If they too were prejudiced, they have every reason to speak rather in favour of Dualism than in that of monism. But they all speak with one voice of Monism as Vedanta, and of Vedanta as Monism. Would they have remainen silent if they had been aware of such a thing as a dualistic rift in the Vedantin's household? They would all have jumped for it. No; they know of no such thing. Their business is to tackle Vedanta as the rival School having the most powerful appeal, before they can establish their own set theories; and they proceed about it, all wiih one voice proclaiming that only Advaita Vedanta is the chief enemy they have to contend with. And tnere can be no worthier, weightier, more reliable or more respectable witnesses than they to show that the cause of Advaita is proved before a jury of the World's intelligentzia.

The author does not like to leave the case of Advaita rest on such negative evidence alone,— or rather on that of the enemies of Vedanta. It is well known that the great Sankara has argued, with success, to prove that that case rests. not merely on his masterly interpretation of the *Brahma Sutras*, but also on the much weightier evidence of the principal *Upanishads*, by writing exhaustive commentaries on all of them.

It is not simply a case, as the author says, of "the texts which reveal non-difference, and those which reveal difference occuring evently," or of their being of equal authority, - which the adherents of Dualism or Monism can hurl at each other's heads. The *Upanishads* are not a mere collection of such texts, as the *Samhitas* of the four Vedas are a collection of *Mantras*. They all develop one central theme, that Brahman, is the individual self and the indi idual self is the Brahman in so many even varied metaphors, stories and lessons, so that no one can miss or misunderstand it. In all of them, if we begin with a knowledge of the finite; or, if we begin with the latter, we are led, by an aualysis of it, to a knowledge of the Supreme in such a wap that no one can fail to uuderstand that their identity is meant thruoghout. To give only a few examples - when Nachiketas approached Yama and asked, as his third boon, to have his doubt cleared concerning the future of the living soul, the latter felt it incumbent on him to answer the question only after going into and explaining the nature of the Supreme Self. The *Taittiriya UpaniShat*, setting forth the origin of the manifold Cosmos from the One self-existing Being, must inevitably pass on at once to a description of the individual soul with its five-fold sheath speak of the former as having 'entered' the werld It created; and then, to clear any misapprehension as to the latter being always bound up with his relative and limited existence, goes on to say that he transcends all his five sheaths one after another and becomes the One Universal Self. Aruni, proposing to instruct his son on that one all-comprehensive Knowledge or Beieg that includes everything that exists, finds it necessary to

bring down the former to the latter's cogniton by repeated assertions of "You are that" nine times, in the course of which he illustrates his points by dwelling on the nature of waking and sleeping, of being tigers and lions, of the ordeal of holding a red-hot iron to find out the truth, and so on. When the chiefs of the gods and demons went and asked the Creator to be instructed in that knowledge of Brahman which confers goods beyond all other goods, the latter had to lead them on, at least one of them to that knowledge, only by speaking of the waking, dream and dreamless conditions of the finite self of "this body is perishable, Oh Indra", and so on. When the 'proud' Balaki FAILED IN HIS ATTEMPT TO TEACH King Ajata-Satru the nature of the Brahman, and the role of the iustructor and instructed had to be reversed, what did the king do? He went out, awakened a sleeping servant by rubbing him with his hand. and asked the 'proud, man, "where was this? Whence has it come?' and so forth. The sage, Yajnavalkyai s,tting down to tell his wife of that, the knowledge of which alone would confer immortality on her, must begin by speaking of one's love for wife, child, husband etc. as nothing but the love of the Self, and so on, when Pratardana successfully entered Indra's home, the latter was pleased with his prowess and courage, and granted him a boon. The King wanted to be told the Supreme purpose of life. Indra's answer was, 'I am Life, the Knowledge, Self' etc.; and he went on to add that he was the slaughterer of Vrtra and others. It is this that the Master brings out so well in all his *Bhashyas* with a lucidity, eloquence and convincingness all his own.

One wonders why the other longer- lived Acharyas did not venture into any elaborate exploration into the

interior of the *Upanishads*, but contented themselves with writing learned commentaries on the terse and often ambiguous *Sutras*, and with such polemics as was possible with the help of the texts given as examples in them. Our author gives, copious extracts from the *Vishnu Purana*, *Sri Bhagavata* etc', to show that all of them, like the *Upanishads* the *Bhagavad Gita* and the *Brahma Sutras*, support only pure Monism. This should surely meet with the approval of the followers of Sri Ramanuja and Sri Madhva.

If Monistic Vedanta is the only true Philosophy based as it is, on Revelation as well as on the rest of India's sacred literature, what is to be the fate of systems like Sankhya and Vaiseshika? This is the same question as is asked and answered in the *Brahma Sutras*, II, i, I. But our author answers it somewhat differently. He does not simply throw them to the winds by saying that they are opposed to Scripture and other authorities. According to him, the founders of those Schools were not real riyals or opponents of the systematiser of Upanishadic Philosophy, but were all Vedantins at heart. Their main object was, as it was also with the founders of Buddism and jainism· somehow to bring men's minds away from their animal cravings and passions to an inquiry into the nature of their inner and outer being. For this, men had to be approached from the point of view of their respective mental aptitudes and developments, as the teacher ef the young has invariably to descend to their mental levels obtain favourable resnlts. Naturialism, and Atomism, Dualism and Pluraiism, nay, even Materialism, Atheism and Nihilism serve as but steps or stages for the attainment of that complete and comprehensive viwe os Reality as One and the Whole, which is the Ultimate truth and the sole means of man's final freedom and beatitude. We can have this in toe teachings of the *Upanishads* and the *Bhagavad Gita*, and the Sutras of *Badarayana:* and it is fully explained in *Sri Sankara's Bhashyas*. All this again is illnsarated by

the author by means of elaborate extracts from the *Puranas.*

But, are Kapila, Kanada, and the rest humbugs to believe in one thing and say another? No. Even the great and the wise have at times to suit what they say, if not also what they think, to the occasion. without an appearance of outward belief in the theories they set forth and eagerness o prove them, they could not succeed in their appeal to the common mind, beyond whose range is the truth of Vedanta. This is illustrated dy the episode Jabali in the *Ayodya Kanada* of the *Ramayana*. Finding the persuasions of mother, brother a prest unavailing in turning Sri Rama from his determination to abide by his father's order of fourteen years' exile in the forest, this sage, who was at heart a Sanatanist, spoke with the voice of an atheist, and told Sri Rama that the performance of *Sraddha etc* to the names was useless, as dead men do not eat; that the sacred books has been written by greedy priests, and so on. He hoped by such arguments, to convince Sri Rama of the utter uselessness of his self sacrifice. But he succeeded only in provoking Ramachanbra, who turned angrily upon him accused him of being ahteist, and that the "Buddha was like a thief', and so on. Then, Jabali confessed that he was not really an atheist; but put on the garb of one to suit the oc casion; and was prepared to do it again, if the occasion demanded it. In the same way, the author says that to carry out the purpose of converting ordinary amankind to the ways of true philosophy, Kapila, Kanada, nd other sages, and incarnations of God, like the Lord Buddha, seem to speak with the voice of daulists and atheists.

If so, Sri Ramanuja and Sri Madhava too may have taught with the same object. Single-minded devotion to Sri Hari seemed to call for an open repudiation of Sri Sankara's Advaita Philosophy. once they have succeeded tn this, the road to the final goal was open to their followers also.


A. No. 6176
R65

This book is printed by

R. RAMANANDA RAO, MA. BL

Chief Personal Manager

I. L. T. D. Co Ltd

Guntur.

and donated with humble respect to Sri Matt

पंचाक्षरीप्रेस, ब्राडीपेट, गुण्टूर-२.